

TS nova

Nº 10 · 2014 · Semestre 2º

nova (del lat. "nova", nueva) *adj. y n. f. Astron.* Se aplica a las estrellas que adquieren repentinamente un brillo muy intenso; la enorme cantidad de energía liberada por una nova produce un destello de radiación muy brillante. Las novas contribuyen a la formación de nuevos núcleos que, con el tiempo, conformarán nuevas estrellas.

DIRECTORA

Pardo Véliz, Mª Luisa. *Col.legi Oficial de Treball Social de València*

SECRETARIA TÉCNICA

Domènech Morell, Tania. *Col.legi Oficial de Treball Social de València*

COMITÉ DE REDACCIÓN

Botija Yagüe, Mercedes. *Col.legi Oficial de Treball Social de València*

García Escudero, Araceli. *Conselleria de Sanitat*

Gavidia Mir, Irene. *Col.legi Oficial de Treball Social de València*

Gregori Monzó, Trinitat. *Universitat de València*

Martínez Martínez, Lucía. *Universitat de València*

Muñoz Caballero, Carlos. *Col.legi Oficial de Treball Social de València*
Navarro Cerdán, Sabina. *Centre Municipal de la Dona-CMIO Ajuntament de València*

Navarro Valero, Teresa. *Col.legi Oficial de Treball Social de València*

Sánchez Endrina, Inés. *Col.legi Oficial de Treball Social de València*

Uceda i Maza, Xavi. *Universitat de València*

SECRETARÍA DE REDACCIÓN

Colegio Oficial de Trabajo Social de Valencia

www.cgtrabajosocial.com/valencia

CORRESPONDENCIA · SUSCRIPCIONES · PUBLICIDAD

TSnova Revista de Trabajo Social y Servicios Sociales

tsnova@cgtrabajosocial.es · Teléfono 96 395 24 10

Lugar de edición:
Valencia

Entidad editora:
Colegio Oficial de
Trabajo Social de
Valencia

Periodicidad:
Semestral,
2 números al año

Impreso en España
por Sergraf Integral S.L.

Diseño y maquetación
globalCOMUNICA S.L.

Depósito legal:
V-1464-2010
ISSN: 2171-6005

Nota de Redacción: la revista no se hace responsable ni comparte necesariamente las opiniones expresadas por los/as diferentes autores/as y colaboradores/as, los/as cuales las formulan bajo su exclusiva responsabilidad.

Lugar de edición:
Valencia

Entidad editora:
Colegio Oficial de
Trabajo Social de
Valencia

Periodicidad:
Semestral,
2 números al año

Impreso en España
por Sergraf Integral S.L.

Diseño y maquetación
globalCOMUNICA S.L.

Depósito legal:
V-1464-2010
ISSN: 2171-6005

Nota de Redacción: la revista no se hace responsable ni comparte necesariamente las opiniones expresadas por los/as diferentes autores/as y colaboradores/as, los/as cuales las formulan bajo su exclusiva responsabilidad.

COMITÉ ASESOR CIENTÍFICO NACIONAL

Agost i Felip, Mª Raquel. *Universitat Jaume I de Castelló*

Baeza Roca, Nuria. *Cáritas Valencia*

Barceló Feliu, Carmen. *Colegio Trabajo Social de Castellón*

Domínguez Alonso, Francisco Javier. *Universidad de Alicante*

Escoda Porqueres, Esther. *Universitat de València*

Feu Gelis, Jordi. *Universitat de Girona*

García Alvarez, Judit. *Colegio Trabajo Social de Murcia*

García García, Ernest. *Universitat de València*

García Mora, Pascual. *Licenciado en Filosofía y Derecho. Valencia*

García Roca, Joaquín. *Dr. en Sociología y Teología. Valencia*

Gavidia Catalán, Valentín. *Universitat de València*

Giménez Bertomeu, Víctor. *Universidad de Alicante*

Gómez Moya, Josefa. *Colegio Trabajo Social de Valencia*

Guaita Nuévalos, Laura. *SOCIOESTUDIA. Valencia*

Guillen Salelles, Enrique. *Asociació Salut i Ciència*

Lima Fernández, Ana. *Consejo General Trabajo Social. Madrid*

López Cayuela, Amelia. *Ayuntamiento de Aldaya. Valencia*

Pastor Seller, Enrique. *Universidad de Murcia*

Pérez Cosín, José Vicente. *Universitat de València*

Pérez Eransus, Begoña. *Universidad Pública de Navarra*

Regis Sansó, Margarida. *Colegio Trabajo Social de Baleares*

Sánchez Guerrero, Mercedes. *Conselleria de Sanidad. Valencia*

Soler Aznar, Mª Dolores. *Colegio Trabajo Social de Alicante*

Soriano Ocón, Raúl. *Plan Nacional sobre el SIDA*

COMITÉ ASESOR CIENTÍFICO INTERNACIONAL

Castro Tavera, Maritza. *Universidad Nacional del Altiplano. Perú*

Glöel, Rolf. *Univ. Hochschule Merseburg. Alemania*

Méndez Cano, Josué. *Universidad Autónoma de Tlaxcala. México*

Monestier, Bernarda. *Univ. Católica del Uruguay. Uruguay*

Pérez Díaz, Addiel. *Universidad Central "Marta Abreu" de las Villas. Cuba*

Saverwald, Gregor. *Jubilado Universidad de Ciencias Aplicadas de Münster. Alemania*

Índice

EDITORIAL · EDITORIAL PÁG. 05

A FONDO · A FONDS

Construint la integració des de les polítiques públiques i la participació ciutadana: l'experiència de Gandia en el període 2005-2011

Albert Mora Castro PÁG. 09

El projecte Rehoth: una anàlisi de discursos narratius de les persones sense llar en temps de crisi

José Ramón Bueno Abad i Elena Matamala Zamarro PÁG. 25

Cuando el exceso de protección se convierte en un problema: factores globales que inciden en el desarrollo de riesgos en los adolescentes

José Javier Navarro Pérez y Francesc Xavier Uceda i Maza PÁG. 43

La racionalidad y la sostenibilidad como figuras míticas en el desmontaje del sistema público de servicios sociales

Marcela Jabbaz PÁG. 55

PRÁCTICA · PRÀCTICA

¿Cómo escribir un artículo científico desde la intervención social?

M.ª de las Mercedes Botija Yagüe y Lucía Martínez Martínez PÁG. 71

Passat, present i futur. 20 anys d'intervenció comunitària a través de l'esport base: Associació Escoles Esportives 613 Vivendes

César Romero Maza i María García Muñoz PÁG. 81

LIBRE · LLIURE

Jornadas Estatales de Servicios Sociales Municipales

Irene Gavidia Mir y Lorena Ruipérez Castro PÁG. 91

EXTRA · EXTRA

La demolición de la ley de dependencia y la amenaza de la reforma local de los Servicios Sociales

Teresa Navarro Valero PÁG. 93

LIBROS · LLIBRES

Reseñas PÁG. 97

Libros recibidos PÁG. 99

---

index

EDITORIAL PAG. 05

INTO DEPTH

Building up integration through public authorities and citizens' participation: Gandia's experience from 2005-2011

Albert Mora Castro PAG. 09

The Rehoboth project: an analysis of the narrative discourse of the homeless in times of crisis

José Ramón Bueno Abad and Elena Matamala Zamarro PAG. 25

When too much protection becomes a problem: global factors affecting the development of risks in teenagers

José Javier Navarro Pérez and Francesc Xavier Uceda i Maza PAG. 43

Rationality and sustainability as mythical figures in the dismantling of the public system of social services

Marcela Jabbaz PAG. 55

PRACTICE

How to write a scientific article on social intervention

M.ª de las Mercedes Botija Yagüe and Lucía Martínez Martínez PAG. 71

Past, Present and Future. 20 years of community intervention through basic sport: the "Escoles Esportives 613 Vivendes" Association

César Romero Maza and María García Muñoz PAG. 81

MISCELLANEOUS

State Symposia on Municipal Social Services

Irene Gavidia Mir and Lorena Ruipérez Castro PAG. 91

EXTRA

The demolition of the dependency law and the threat of local reform of Social Services

Teresa Navarro Valero PAG. 93

BOOKS

Reviews PAG. 97

Received books PAG. 99

---

editorial

A punt de complir un quinquenni de la nostra aventura editorial es presenta el número deu de la revista *TSnova*. Aquesta iniciativa va començar amb gran il·lusió des del Col·legi de Treball Social de València però també amb el temor que sol acompanyar als nous projectes.

Transcorreguts cinc anys de treball descobrim que *TSnova* s'ha consolidat en dues esferes. La primera, com una de les revistes de referència a nivell científic fruit de la rigorosa revisió que dels articles realitzen experts externs i del profund debat intern que existeix per part del comitè de redacció.

Però si d'alguna cosa es pot vanagloriar la revista és del segon àmbit, i és que s'ha aconseguit el primer sense renunciar al compromís que tenim amb la realitat social més propera, amb la nostra professió i la nostra llengua.

Aquest "pensar en global i intervenir en local" arrela diàriament amb la pràctica professional del Treball Social. Per tot açò, no és d'estranyar que en aquests nombres s'haja parlat de diferents col·lectius (joves, majors, dones, xiquets...), de diferents realitats, regions, països i comunitats, i que de tot açò no s'expressara solament per treballadors/es socials sinó per molts altres professionals.

L'exemplar que es troba entre les teues mans manté la mateixa línia dels anteriors on, en la secció A Fons, ens permet aprofundir en la realitat de les noves polítiques públiques que s'estan portant per davant, per exemple, com ens trobem a l'article d'Albert Mora, en el cas de Gandia el "model multiculturalista amb vocació intercultural on s'havia possibilitat la construcció d'un escenari òptim per a la integració" i que no tenen en compte el que Bueno i Matamala expressen com "la combinació d'un ventall de factors que han condicionat diferents itineraris ja vinculats a successos estressants ocorreguts en la trajectòria vital de cada persona" en el cas de les persones sense llar. És el que en la part pràctica Romero i García, en referència a l'Associació d'Escoles Esportives de les 613 Vivendes, han denominat com un futur incert on existeix una "falta de sensibilitat política" dissenyat amb "el principi d'austeritat (o de austericidi)".

Aquestes són, amb prou faenes, tres mostres del camí en què es dirigeix la nova llei. De fet Marcela Jabbar ho expressa de la següent manera: "Si en el títol de l'article es fa referència a la "racionalització" i "sostenibilitat" com a figures mítiques açò es deu al fet que, lluny d'un diagnòstic de la realitat administrativa que es diu voler millorar, la llei cerca legitimar un nou model social. Perquè si els canvis que aquesta promou

es consoliden, hi hauria una reculada en els drets socials perquè es desarticulària el Sistema públic de Serveis Socials”.

En A Fons, també es reflexiona juntament amb Navarro i Uceda sobre la vulnerabilitat des d'altres paràmetres que abandonen els clàssics indicadors de marginació i explosió exemplificats en els “adolescents, que procedeixen d'entorns familiars socialment ajustats i embolicats en garanties que acaben sent protagonistes de pràctiques de risc que deriven en la seua pròpia deterioració”.

En Pràctica, a banda de l'article de les Escoles Esportives de les 613 Vivendes, anteriorment assenyalat, s'ha apostat per incentivar als ocupats i compromesos professionals perquè transcriuen les seues bones pràctiques i puguen ser compartides.

Finalment, en l'apartat Lliure no podíem deixar de fer-nos ressò de les reeixides Jornades Estatals de Serveis Socials Municipals celebrades aquest estiu a Barakaldo on centenars de professionals de tota Espanya van analitzar la situació de la xarxa pública de serveis socials municipals amb propostes en positiu on es va presentar entre moltes altres aportacions una anàlisi normativa de la reforma de l'Administració Local.

Solament ens queda desitjar-vos que gaudiu de la lectura d'aquest nombre com ja ho hem fet des d'aquest Comitè editorial i que aquesta lectura ens anime a asseure'ns i posar, negre sobre blanc, el relat de la nostra experiència amb la finalitat de compartir el coneixement adquirit.

A punto de cumplir un quinquenio de nuestra aventura editorial se presenta el número diez de la revista *TSnova*. Esta iniciativa comenzó con gran ilusión desde el Colegio de Trabajo Social de Valencia pero también con el temor que suele acompañar a los nuevos proyectos.

Transcurridos cinco años de trabajo descubrimos que *TSnova* se ha consolidado en dos esferas: la primera: como una de las revistas de referencia a nivel científico fruto de la rigurosa revisión que de los artículos realizan expertos externos y del profundo debate interno que existe por parte del comité de redacción.

Pero si de algo se puede jactar la revista es del segundo ámbito, y es que se ha alcanzado el primero sin renunciar al compromiso que tenemos con la realidad social más cercana, con nuestra profesión y nuestra lengua.

Este “pensar en global e intervenir en local” enraíza diariamente con la práctica profesional del Trabajo Social. Por todo ello, no es de extrañar que en estos números se haya hablado de diferentes colectivos (jóvenes, mayores, mujeres, niños...), de distintas realidades, regiones, países y comunidades, y que de todo ello no se expresara solo por trabajadores/as sociales sino por otros muchos profesionales.

El ejemplar que se encuentra entre tus manos mantiene la misma línea de los anteriores donde en la sección A Fondo nos permite profundizar en la realidad de las nuevas políticas públicas que se están llevando por delante, por ejemplo, como encontramos en el artículo de Albert Mora, en el caso de Gandia el “modelo multiculturalista con vocación intercultural donde se había posibilitado la construcción de un escenario óptimo para la integración” y que no tienen en cuenta lo que Bueno y Matamala expresan como “la combinación de un abanico de factores que han condicionado distintos itinerarios ya vinculados a sucesos estresantes ocurridos en la trayectoria vital de cada persona” en el caso de las personas sin hogar. Es lo que en la parte práctica Romero y García, en referencia a la Asociación de Escuelas Deportivas de las 613 viviendas, han denominado como un futuro incierto donde existe una “falta de sensibilidad política” diseñado con “el principio de austeridad (o de austericidio)”.

Estas son apenas tres muestras del camino en que se dirige la nueva ley. De hecho Marcela Jabbaz lo expresa de la siguiente manera: "Si en el título del artículo se hace referencia a la "racionalización" y "sostenibilidad" como figuras míticas ello se debe a que, lejos de un diagnóstico de la realidad administrativa que se dice querer mejorar, la ley busca legitimar un nuevo modelo social. Porque si los cambios que ésta promueve se consolidan, habría un retroceso en los derechos sociales porque se desarticularía el Sistema público de Servicios Sociales".

En A Fondo, también se reflexiona junto con Navarro y Uceda sobre la vulnerabilidad desde otros parámetros que abandonan los clásicos indicadores de marginación y explosión ejemplificados en los "adolescentes, que proceden de entornos familiares socialmente ajustados y envueltos en garantías que acaban siendo protagonistas de prácticas de riesgo que derivan en su propio deterioro".

En Práctica, aparte del artículo de las Escuelas Deportivas de las 613 viviendas, anteriormente señalado, se ha apostado por incentivar a los ocupados y comprometidos profesionales para que transcriban sus buenas prácticas y puedan ser compartidas.

Por último, en el apartado Libre no podíamos dejar de hacernos eco de las exitosas Jornadas Estatales de Servicios Sociales Municipales celebradas este verano en Barakaldo donde centenares de profesionales de toda España analizaron la situación de la red pública de servicios sociales municipales con propuestas en positivo donde se presentó entre otras muchas aportaciones un análisis normativo de la reforma de la Administración Local.

Solamente nos queda desearos que disfrutéis de la lectura de este número como ya lo hemos hecho desde este Comité editorial y que esta lectura nos anime a sentarnos y poner, negro sobre blanco, el relato de nuestra experiencia con el fin de compartir el conocimiento adquirido.

Construint la integració des de les polítiques públiques i la participació ciutadana: l' experiència de Gandia en el període 2005-2011

ALBERT MORA CASTRO

Doctor en Sociologia. Treballador social i sociòleg. Professor del Departament de Sociologia i Antropologia Social. Investigador de l'Institut de Drets Humans. Universitat de València.

Rebut: 23 d'abril de 2014. Acceptat: 5 de juny de 2014.

RESUM

La instal·lació de la immigració en el nostre territori, i el consegüent increment de la multiculturalitat, ha dut al primer pla de la gestió pública el repte de construir la integració. En el País Valencià, alguns municipis s'han vist radicalment transformats com a conseqüència d'aquesta realitat. És el cas de Gandia, un municipi amb un 24% de població estrangera que va desenvolupar, entre els anys 2005 i 2011, tot un conjunt de polítiques adreçades a promoure la integració i la interculturalitat. L'associacionisme immigrant ha jugat també un paper important en la configuració de la Gandia diversa. La política i la participació ciutadana emergeixen, així, com a actors fonamentals en el procés d'articulació de la integració i la convivència a la ciutat. Aquest article analitza el paper que els poders públics i les associacions d'immigrants han jugat en aquest procés a partir de les dades obtingudes en una ampla investigació de caire qualitatiu.

PARAULES CLAU: Immigració, polítiques d'integració, associacionisme immigrant, dret al vot, Gandia.

ABSTRACT

The establishment of immigrants in the area and the cultural diversity that they have brought to our society have made the integration challenge one of our main public goals. In the Valencian region, some towns have been radically changed as a result of this situation. This is the case of Gandia, a town with a 24% foreign population in which several policies for promoting integration and interculturalism have been undertaken. Immigrant organisations have played an important role in the configuration of this town as a pole of diversity. Policies and citizens' participation are thus two key elements in the process of integration and coexistence in the city. This paper analyzes the role that local government and immigrants' organizations have played in this process, based on data obtained from comprehensive qualitative research.

KEY WORDS: Immigration, integration policies, immigrant organisations, right to vote, Gandia.

CORRESPONDÈNCIA
albert.mora@uv.es

1. INTRODUCCIÓ

Als darrers anys, la multiculturalitat s'ha incrementat considerablement al País Valencià com a conseqüència de l'arribada d'importants contingents de persones immigrants. El "boom immigratori" (Arango, 2012), viscut a l'Estat espanyol entre els anys 2000 i 2008, va afectar, de forma especialment intensa, al País Valencià que és avui la segona Comunitat Autònoma amb major pes relatiu de població estrangera (un 16,9% sobre el total de la població¹). En aquest context, la qüestió de la integració en la diversitat s'ha convertit en un dels principals reptes a enfrontar per part dels poders públics, la població nouvinguda i la que ja estava ací, i els investigadors socials. Malgrat l'actual context de crisi, que ha provocat una disminució del nombre d'arribades d'estrangers i un increment dels retorns als països d'origen, la quantitat d'estrangers que viuen entre nosaltres gairebé no ha descendit², fet que mostra que la immigració ha vingut a quedar-se i deu ser gestionada de manera adequada per tal d'evitar conflictes futurs.

La integració, entesa ací com un procés multidireccional que deu produir-se en condicions d'igualtat de drets, deures i oportunitats, i construir-se des de la interculturalitat i la participació ciutadana³, no és, ara per ara, una realitat. Els immigrants econòmics (i, especialment, aquells que es troben en situació administrativa irregular) són objecte, en moltes ocasions, de la violència directa, estructural i simbò-

lica, i el procés d'inferiorització al que es troben sotmesos impedeix la consolidació de processos d'integració efectiva⁴. És per això que es considera ací fonamental atendre a la realitat d'aquest col·lectiu a l'hora d'estudiar les dinàmiques d'integració i d'exclusió que tenen lloc a les nostres societats diverses.

Considerant que és a l'àmbit local on realment cristal·litzen els processos d'integració, i tractant d'aportar algunes claus per a la millora de les actuacions polítiques en aquesta matèria, es va enllestir el treball que dona lloc als resultats que es presenten en aquest article. A tal objecte, es va triar la ciutat de Gandia, a la comarca de la Safor, per a estudiar en profunditat els processos d'integració en clau local, atenent a la important quantitat d'estrangers que han recalat en aquesta ciutat als darrers anys⁵, la implantació de diverses polítiques específiques per promoure la integració, i la consolidació d'un important teixit associatiu immigrant. Aquestes característiques fan de la ciutat de Gandia un espai singular al marc del País Valencià, l'estudi del qual pot oferir claus interessants per a l'anàlisi dels processos d'integració a l'àmbit local. Així, l'objecte de la investigació que ací es presenta ha estat descriure, analitzar i interpretar els processos d'integració de les persones immigrades a la ciutat de Gandia, atenent, especialment, a la seua dimensió política i al paper que els poders públics i les associacions d'immigrants juguen en aquests processos. Mitjançant l'assoliment d'aquest objectiu s'ha pretès generar un coneixement profund al voltant de la realitat de la integració en el municipi, que permeta comprendre i abordar millor la gestió pública i

1 Font: Institut Nacional d'Estadística (INE), a 1 de gener de 2013. Si es considera a tota la població nascuda a l'estranger, i no sols a l'estrangera, el percentatge s'incrementa fins arribar al 18,8%.

2 Segons les dades de l'INE amb data 1 de gener de 2013, al País Valencià hi ha 863.891 estrangers empadronats, el que implica tan sols una lleugera disminució en relació a l'any 2010 en que es va assolir la xifra més alta (893.759). S'ha de tindre present, a més, que les persones que adquireixen la nacionalitat espanyola deixen de ser comptabilitzades com a estrangeres.

3 Aquest enfocament envers la integració està en sintonia amb el que han desenvolupat autors com Giménez (2003), Cachón (2009) o de Lucas (2009).

4 Per a un anàlisi detallat de les múltiples violències institucionals que afecten als immigrants "sense papers" i que promouen la seua exclusió, veure Mora (2010 i 2013).

5 La població estrangera, segons les dades del padró municipal, es va multiplicar per 15 en el període comprès entre els anys 2000 i 2008 i actualment, a 1 de gener de 2013, es xifra en 18.632, l'equivalent al 23,7% de la població local. Les nacionalitats predominants entre els estrangers són la búlgara (el 23% de tots els estrangers), la romanesa (12,9%), la marroquina (8,2%) i la boliviana (7%).

social de la incorporació dels nous veïns i possibilita la creació i consolidació d'escenaris per a la convivència intercultural.

En aquest article es detallen les principals conclusions obtingudes a partir de l'anàlisi de les polítiques d'integració dutes a terme a la ciutat en el període comprès entre els anys 2005 i 2011 (moment en el que un canvi de govern trenca amb la dinàmica establida fins al moment)⁶. S'analiza també el paper de la participació política dels immigrants a la ciutat, posant èmfasi en aquella que s'estructura a partir de la participació en associacions, per una banda, i de l'exercici del dret al vot, per un altra. Aquest últim aspecte es va incorporar considerant que, en el moment de realització de la investigació, tenien lloc les primeres eleccions municipals (maig de 2011) en les que un important nombre d'immigrants extracomunitaris anaven a poder exercir el seu dret a vot⁷, obrint-se així un escenari d'especial interès per a estudiar la incidència que aquesta nova realitat podia tindre en els processos d'integració i en les relacions entre els actors centrals dels mateixos.

2. HIPÒTESIS I METODOLOGIA

El treball exploratori dut a terme en els inicis de la investigació, i que en el que

es va fer servir l'anàlisi documental i les entrevistes amb informants clau, va permetre enunciar tres hipòtesis principals en relació a cadascun dels àmbits de recerca (polítiques públiques, associacionisme immigrant i context d'incorporació al dret al vot).

En primer lloc, es va intuir que el període analitzat es caracteritzava per una creixent inadequació entre el discurs i la pràctica política en matèria d'integració, de forma que, sota un discurs de promoció activa de la integració i la interculturalitat, el final del període es caracteritzaria per una important deixadesa en aquest camp, definint-se les polítiques d'integració més per allò que no fan que per allò que fan⁸.

La segona hipòtesi, afirmava que les associacions d'immigrants a la ciutat de Gandia constitueixen *espais-pont* en la mesura en la que es configuren com a escenaris que faciliten la superació de la condició de *mutisme sociocultural* que afecta a les persones immigrades. Per a la formulació d'aquesta hipòtesi es va partir dels preceptes teòrics recollits en l'obra de del Valle (1997 i 2001), tot i suposant que l'anàlisi que aquesta autora efectua sobre les sostraccions del poder a les dones i les actuacions que aquestes duen a terme, de manera col·lectiva, per restituir-lo es podien traslladar al col·lectiu de les persones immigrades.

Per últim, i en relació a l'accés al dret al vot, es partia de la conjectura de que el reconeixement d'aquest dret faria que els partits polítics prengueren en consideració als immigrants, incorporaren estratègies específiques per tal de captar el seu vot, i evitaren efectuar discursos negatius sobre ells.

Per a l'assoliment dels objectius marcats en la investigació i la contrastació de les hipòtesis efectuades, es va optar per una metodologia de caire qualitatiu, donada la pretensió de posar èmfasi en la perspectiva dels actors a l'hora d'abordar l'objecte d'estudi.

⁶ La ciutat ha estat governada pel Partit Socialista des de l'any 1983 fins al 2011. En la primera part del període ací contemplat (2005-2007) aquest partit governava en coalició amb el Bloc i Esquerra Verda mentre que en el segon (2007-2011) ho feia amb Plataforma de Gandia (partit creat a partir d'una escissió del Partit Popular).

⁷ La Constitució Espanyola, a l'article 13.2, estableix que els estrangers extracomunitaris sols tindran reconegut el dret de sufragi a les eleccions municipals quan s'haja ratificat un tractat de reciprocitat amb els seus països d'origen. Fins a les eleccions locals de 2007, sols s'havia signat un amb Noruega (en vigor des de 1990). El Govern de l'Estat espanyol va iniciar una ofensiva diplomàtica a l'agost de 2008 per tal de negociar acords bilaterals amb una quinzena de països que sí permeten votar als espanyols residents. Finalment, van ser vuit els acords signats a temps per tal que els ciutadans dels països signants (Bolívia, Xile, Colòmbia, Equador, Noruega, Nova Zelanda, Paraguai i Perú) pogueren exercir el dret de sufragi a les darreres eleccions de maig de 2011 si havien residit al menys cinc anys de manera legal (tres en el cas de Noruega) al territori de l'Estat.

⁸ La importància dels "no actes" en l'anàlisi de les polítiques públiques ha estat assenyalada, entre altres, per Meny i Thoenig (1992) i Dye (1992).

L'anàlisi de les diferents motivacions i raons que subjauen a les polítiques públiques i a les estratègies de participació necessita de la implicació activa dels subjectes protagonistes, per la qual cosa s'ha optat per un enfocament centrat en les pràctiques i discursos dels actors i en els significats que ells donen als processos objecte d'estudi.

Les tècniques qualitatives que s'han fet servir per a la recollida de les dades han estat l'entrevista, l'observació⁹ i l'anàlisi documental¹⁰, amb una clara preeminència de la primera d'elles. Dins de les diverses modalitats d'entrevistes qualitatives, s'ha optat per la realització d'entrevistes semi-estructurades que impliquen el tractament d'una sèrie de temes de manera oberta i flexible. Durant el procés del treball de camp (efectuat, en una primera fase, entre abril i agost de 2010 i, en una segona, entre juliol i setembre de 2011) s'ha entrevistat a diversos informants clau, a tots els regidors que han estat al capdavant de les polítiques d'integració en el període estudiat¹¹, a l'alcalde de la ciutat (José Manuel Orengo), als tècnics dels principals programes públics en matèria d'integració¹², i als responsables de totes les associacions

d'immigrants actives a la ciutat¹³, efectuant-se un total de 32 entrevistes.

El context històric en el que s'ha dut a terme la major part del treball de camp té característiques ben particulars, vinculades a l'avanç de la crisi econòmica i les seues implicacions en els fluxos migratoris i en els processos d'integració de i amb les persones immigrants. La disminució dels fluxos d'entrada i l'increment dels d'eixida, així com la centralitat que la crisi ocupa ara en les preocupacions i interessos de la ciutadania i la classe política ha contribuït a que a l'Estat espanyol en general la integració dels immigrants s'haja convertit en una qüestió relegada, que ja no forma part de les prioritats socials i polítiques. Aquesta realitat també afecta, lògicament, a Gandia i és necessari tindre-la present a l'hora de contextualitzar els canvis que, en matèria de polítiques d'integració, s'han donat a la ciutat als darrers anys.

En aquest article s'arreglen les conclusions finals de la investigació i, donada l'amplitud de la mateixa, no s'incorporen els anàlisis dels discursos dels quals se'n deriven la major part dels resultats¹⁴. Així, la veu dels actors apareix diluïda entre les conclusions finals, totes elles fonamentades en dades primàries, de caire qualitatiu, que han permès reconstruir el model d'integració de la ciutat de Gandia des de

9 S'han dut a terme observacions directes i participants en les seus d'algunes de les associacions estudiades, així com en diferents actes electorals.

10 Aquesta tècnica s'ha fet servir per tal de caracteritzar les propostes, programes i accions polítiques desenvolupades en el camp de la immigració i la integració a Gandia. En el context electoral, es van estudiar els programes polítics de diferents partits per tal de conèixer les seues propostes en matèria d'immigració. També es van analitzar les gravacions dels debats electorals que van tindre lloc a la televisió municipal i a les cadenes de ràdio locals així com el contingut dels espais de Facebook dels principals partits polítics. L'anàlisi documental també s'ha emprat per a examinar els plans d'integració local i comarcal, en el marc de l'estudi de les polítiques públiques, i per a conèixer alguns detalls més sobre la tasca de les associacions d'immigrants a la ciutat, a partir d'algunes edicions del programa Terminal 7, emès en una de les televisions locals (Tele 7).

11 Joan Francesc Peris, d'Esquerra Verda (2005-2007), Liduvina Gil, del Partit Socialista (2007-2009), Cristina Battaller, del Partit Socialista (2009-2011) i Vicent Mascarell, també del Partit Socialista (darrers mesos de 2011).

12 Centre Intercultural, Departament de Cooperació i Integració, Serveis Socials de Gandia, Agència AMICS de Gandia, Agència AMICS de la Safor, Agència AMICS d'Oliva, Servei d'Atenció a l'Immigrant d'Oliva, Junta Multicultural de la Xarxa de Biblioteques Públiques de Gandia.

13 Associació d'Equatorians Residents a la Comarca de la Safor, Associació de Residents Bolivians a la Safor, Associació de Colombians de Gandia, Associació Cultural Companys de l'Uruguai, Associació Cultural Argentina de la Comarca de la Safor, Associació Cultural Perú Patria Querida, Associació Dones de Hui, Associació Búlgara Gandiana Madara, Associació de Romanesos de Gandia i la Safor, Associació Valenciana de Russoparlants, Associació de Marroquins Basma, Associació de Senegalesos de Toubá, Associació d'Africans de l'Oest, Associació DIAPALANTE, Associació Intercultural Midrashic.

14 Hem dedicat altres treballs a l'exposició de les conclusions parcials en cadascun dels àmbits estudiats i en ells sí hem pogut incorporar, explícitament, la veu dels actors. Veure, en relació a les polítiques públiques, Mora (2012), en relació a l'associacionisme immigrant, Mora (2013a) i, en relació a la incorporació al dret al vot, Mora (2013b).

les interpretacions particulars dels actors considerats (responsables polítics, responsables tècnics i líders associatius).

3. LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES D'INTEGRACIÓ A GANDIA: AUGE I DECADÈNCIA D'UN MODEL

El procés de configuració de la Gandia multicultural ha estat tranquil, pacífic (llevat de comptades excepcions) i exempt de conflictes socials importants. La ciutat ha incorporat als nous veïns amb relativa normalitat, assolint unes quotes d'immigració molt més elevades que les que han estat habituals als municipis del País Valencià¹⁵ i sense que aquest fet s'haja traduït en problemàtiques especials o expressions importants de racisme que sí s'han donat en altres municipis amb menors quotes d'immigració. Si bé es cert que els gandians estan acostumats a conviure amb persones vingudes de fora, per tractar-se Gandia d'una ciutat turística i tradicionalment acollidora, sembla clar que les polítiques d'integració aplicades han jugat un paper clau en eixa assumpció tranquil·la de la nova immigració econòmica que, ràpidament, s'ha fet present a l'espai públic i ha transformat per a sempre la ciutat. Després de totes les indagacions efectuades, es pot establir que Gandia constitueix un exemple de com la immigració que un municipi pot ser capaç d'assumir (el seu "llindar de tolerància") no es relaciona sols amb el nombre d'immigrants que a ell arriben. Les polítiques públiques que amplien o redueixen les possibilitats d'integració d'aquests col·lectius juguen un paper essencial en la delimitació de la capacitat d'acollida (Giménez, 2003: 82). Si a Gandia no s'hagueren aplicat les diferents polítiques que han pogut estu-

diar-se en aquesta investigació, la situació actual pel que fa a la integració i la convivència a la ciutat seria, amb tota probabilitat, ben distinta.

Els governants que han estat al capdavant de la política local d'integració han considerat la immigració com a un element positiu per a la ciutat i han sabut traslladar aquesta imatge a bona part de la ciutadania. Promovent la presència dels immigrants a l'espai públic, desenvolupant importants campanyes de sensibilització, facilitant l'organització dels propis col·lectius d'immigrants i conreant una cultura de consens favorable a l'acollida, s'ha contribuït a eixa integració que, malgrat estar lluny de ser completa, és reconeguda per la major part dels actors considerats. El discurs polític positiu envers la immigració, que postula la necessària igualtat de drets i la participació dels nous veïns com uns ciutadans més, ha estat una constant entre els diferents càrrecs polítics amb responsabilitat en el camp de la integració a la ciutat. Aquest fet és especialment significatiu, doncs el discurs polític és performatiu, crea realitat, i ha estat utilitzat en altres municipis com una eina al servei de la promoció de la xenofòbia, la criminalització dels estrangers i la legitimació de l'exclusió institucional.

Durant els primers anys del període analitzat, la ciutat construeix els fonaments d'un model que tenia la pretensió de fer de Gandia una ciutat d'acollida i no sols de recepció. La inversió de recursos econòmics i personals es combina amb el compromís polític i ciutadà que cristal·litza en un projecte compartit al voltant de la necessitat de construir eixa acollida des de la interculturalitat, la convivència i el coneixement mutu. Són uns anys d'apostes decidides per polítiques específiques i explícites de promoció de la integració i de recolzament a les necessitats dels immigrants i els seus col·lectius, dissenyades des de la Regidoria de Cooperació i Integració Social i articulades al voltant del Centre Intercultural¹⁶. Un període en el que

¹⁵ En els anys de màxima expansió de la immigració (2000-2008), i prenent com a referència les dades procedents del padró d'habitants, la població estrangera va créixer al País Valencià un 542% mentre a Gandia ho feia un 1471%.

¹⁶ Per conèixer amb major detall l'origen d'aquest recurs, que es va conformar com un interessant punt de

es gesta una important complicitat entre els governants, els professionals dels serveis públics i els integrants de les associacions d'immigrants, complicitat que constitueix un actiu fonamental per a l'activació i manteniment d'un conjunt de mesures socials i polítiques que fan de Gandia un exemple de bones pràctiques en el camp de les polítiques locals d'integració. Aquest període va des de 2005 a 2009, coincidint amb els anys en que està operatiu el Departament de Cooperació i Integració i, des de 2006, el Pla d'Immigració de la ciutat.

L'any 2009 suposa un punt d'inflexió i es produeix un gir polític significatiu que marca un abans i un després en les polítiques d'integració a la ciutat. La Regidoria de Cooperació i Integració es desintegra i el Pla d'Immigració finalitza i ja no serà renovat. Les qüestions relacionades amb la immigració i la integració passen a dependre de la Regidoria de Benestar Social, el que té dues connotacions importants: la pèrdua de l'atenció específica a la integració, per un costat, i la consideració d'aquesta com una qüestió relativa als serveis socials, per un altre. D'aquesta manera, el treball per la integració queda reduït a un treball assistencial de satisfacció de les necessitats bàsiques de la població immigrant, i tot allò que guarda relació amb la integració però no necessàriament amb els serveis socials (sensibilització de la població, promoció de la convivència intercultural i de la participació ciutadana) es desincorpora de l'acció política. A més, l'emergència assistencial que envaeix els serveis socials fa gairebé impossible preocupar-se per aquestes qüestions, conforme expliciten alguns dels tècnics entrevistats.

Els responsables polítics explicaran que la inclusió de la immigració a dintre de l'Àrea de Benestar Social té una funció normalitzadora, però el fet és que, sota eixe discurs de normalització, s'amaga un altra realitat:

---

trobadura intercultural i foment de la integració, veure Cárdenas (2004). Per a una descripció del procés de treball seguit des d'aquest Centre durant els anys que va estar actiu, veure Mora (2012).

l'abandó del compromís amb les polítiques d'integració. De fet, diverses veus amb responsabilitat política parlen de la necessitat de "redimensionar" l'atenció atorgada a dites polítiques i aquesta sembla ser la realitat que hi subjau al discurs de la normalització. Es passa així d'una aposta ferma per les polítiques específiques (amb caràcter transitori i dissenyades com a instruments per a igualar oportunitats i drets) a una opció per polítiques de caire més generalista, on el treball relacionat amb la integració no és que canvie d'orientació (i es diluïca entre el gruix de la resta de polítiques) sinó que es redueix considerablement. La "normalització" sembla ser més bé la coartada per a disminuir el treball en l'àmbit de la integració, encara que els responsables polítics continuen manifestant l'existència d'un fort compromís que no ha minvat en comparació amb el període anterior i que sols ha canviat de forma. Tècnics i líders associatius, entrevistats en aquesta segona etapa, relaten l'existència d'un sentiment d'abandó, de frustració, per la impossibilitat de donar continuïtat a un treball que es pensa estava oferint importants resultats en l'etapa anterior. Sols es recuperarà una part de l'impuls perdut uns mesos abans de les eleccions, ja a l'any 2011, quan, en el context preelectoral, es tornen a disposar certs recursos per a reprendre el contacte institucional amb les associacions d'immigrants. Però aquest nou gir no sembla implicar una tornada a l'interès pel treball relacionat amb la integració, sinó que aparenta ser més bé una estratègia de caire electoral motivada per la configuració dels immigrants com a potencials votants.

A partir de 2009, malgrat que el discurs es manté com a políticament compromès amb la integració i amb els principis rectors d'un Pla d'Immigració que ja no està vigent, però del que es parla contínuament com si ho estiguera, les polítiques d'integració viuen de la inèrcia de l'etapa anterior. L'Agència AMICS¹⁷,

---

17 Aquestes Agències es regulen per l'article 15 de la Llei 15/2008, de 5 de desembre, de la Generalitat, d'integració de les persones immigrants a la Comunitat Valenciana

inaugurada a l'any 2008 i definida des dels poders locals com el nou "contenedor de totes les polítiques d'integració", es limitarà a la primera acollida i l'assessorament jurídic en matèria d'estrangeria i viurà encara durant un temps de les rendes d'un Centre Intercultural que, malgrat estar vinculat formalment a ella, deixa de rebre suport institucional i de constituir un recurs actiu en matèria d'integració¹⁸. Es passa d'una política pròpia (emmarcada en una Regidoria creada a tal efecte i en el recurs del Centre Intercultural) a una política "importada" (donat que les Agències AMICS són un instrument dissenyat per la Generalitat que s'exporta a Gandia a l'igual que s'ha fet en altres desenes de municipis). Les accions que s'havien vingut desenvolupant des del Centre Intercultural (promoció de la convivència, mediació intercultural, recolzament a les associacions d'immigrants, formació per a la inserció) gairebé desapareixen. En realitat, són les associacions d'immigrants, les ONG i sindicats i, particularment, l'Associació Intercultural Midrashic, les que continuen desenvolupant algunes d'aquestes actuacions en una estratègia que sembla desplaçar la responsabilitat de la integració del camp de la política pública al de les associacions de la societat civil. Aquest fet, si bé és cert que incrementa el "joc" que aquestes associacions tenen a l'àmbit de la intervenció amb immigrants, pot ser vist també com una estratègia de privatització o elusió del que havia estat plantejat prèviament com a una responsabilitat pública.

Malgrat que en el període analitzat el discurs no canvia significativament, les polítiques ho fan de manera considerable. Els "no actes", que com s'apuntava adés són també una forma important de fer política, caracteritzen el nou tractament ofert a la integració a partir del desmantellament de la Regidoria de Cooperació i Integració, encara que aquesta realitat no s'explicita al

discurs polític. I serà així fins al final de la legislatura, malgrat la tímida transformació que s'albira durant els darrers mesos de la mateixa en els que torna a donar-se un tractament específic a la qüestió de la integració des d'una Regidoria, de Seguretat, Mobilitat i Integració, que desapareixerà amb el canvi de govern produït després de les eleccions de 2011. La hipòtesi que es formulava a l'inici, i que apuntava a l'existència d'una inadequació creixent entre el discurs i la pràctica política en matèria d'integració, queda doncs contrastada de manera afirmativa.

L'anàlisi de les polítiques públiques dutes a terme al municipi ha permès també extraure algunes conclusions pel que fa al model sociopolític d'integració que s'ha promogut a la ciutat fins a finals de 2011. Es tracta d'un model que pot situar-se a l'òrbita del patró multiculturalista, doncs combina el principi de la igualtat (de drets, deures i oportunitats) amb el principi de la diferència (respecte i reconeixement de la diversitat), acostant-se també a l'interculturalisme mitjançant l'observació del principi d'interacció positiva. Durant el període estudiat, són diverses les accions que es posen en marxa per tal de facilitar la incorporació dels immigrants com a uns ciutadans més que són reconeguts en la seua diferència. També s'han desenvolupat tota una sèrie de mesures adreçades a la construcció de la interculturalitat, però aquestes mesures no se sostenen en el temps (decauen significativament a partir de 2009) i constituïran sols els andamis d'un edifici que mai s'acabaria de construir (i que, per tant, tampoc ha estat mai habitat). Es tracta d'un model *multiculturalista amb pretensió intercultural*, el compromís amb el qual va decaïent a mesura que disminueix la intensitat de l'aposta política per la integració. El respecte i reconeixement de la diferència cultural i la garantia de la igualtat de drets, que acompanyen al model multiculturalista, són defensats, al menys formalment, per tots els partits polítics amb representació municipal, com es desprèn de l'anàlisi dels

(DOCV, núm. 5911, d'11 de desembre de 2008) i pels articles 24 a 37 del Decret 93/2009, de 10 de juliol, del Consell, pel qual s'aprova el reglament de l'esmentada llei (DOCV núm. 6056, de 14 de juliol de 2009).

18 Aquest centre, emblema de les polítiques d'integració a la ciutat, es clausurarà definitivament a finals de 2011, ja en el nou període de govern.

seus discursos en el període electoral analitzat. Però es dona un matís important en el cas del Partit Popular: aquest partit limita la garantia dels drets a la població immigrant amb permís de residència.

Cal tindre present també que l'impuls donat a l'Agència AMICS a partir de l'any 2009 presenta certes contradiccions amb eixe compromís formal del govern local amb la interculturalitat, donat que aquestes Agències tenen, entre els seus objectius, la facilitació de l'accés per part dels immigrants a un programa, les Escoles d'Acollida, de marcat caràcter assimilacionista¹⁹. S'ha pogut veure com, malgrat que l'esmentat programa ha estat presentat pels seus valedors (els responsables de les polítiques d'integració autonòmiques) com a un instrument per a la integració, aquesta no és la valoració que fan els tècnics encarregats d'implementar-lo o de facilitar l'accés al mateix en la comarca de la Safor, ni tampoc alguns dels líders associatius entrevistats. La recerca de mèrits per a l'obtenció de l'informe d'inserció, vinculat a la figura de regularització excepcional per arrelament social²⁰, tampoc es valora com a un instrument d'utilitat per a promoure la integració de la població immigrant. El seguiment de les Escoles d'Acollida i d'altres experiències formatives adreçades a l'adquisició dels mèrits necessaris per a obtenir un informe d'inserció positiu no són, en la major part dels casos, més que una "obligació" que els immigrants saben que han de complir per a regularitzar la seua situació. El caràcter "obligatori" d'aquestes mesures podria ser fins i tot contraproduent per a la integració, entrant en clara contra-

dicció amb la necessitat de garantir el principi d'igualtat (quan als que venen de fora de la Unió Europea se'ls exigeixen uns coneixements i uns mèrits per tal de poder residir ací legalment que no ha de complir la resta de la població).

És difícil mesurar els efectes directes de les polítiques d'integració que s'han anat posant en marxa en els diferents períodes analitzats, però els discursos de la major part dels agents considerats fan veure que aquestes polítiques han estat un actiu fonamental en el camí cap a la integració de la diversitat i han permès articular la coexistència (i, en alguns casos, la convivència) de manera pacífica i positiva per al gruix dels ciutadans.

4. LES ASSOCIACIONS D'IMMIGRANTS A GANDIA: RECREANT SOCIABILITATS, RECLAMANT LA PRESENCIA, CONSTRUINT RECONeixEMENT

L'associacionisme immigrant està ben present a la ciutat de Gandia durant el període analitzat. Són vàries les associacions actives que estan arrelades a la ciutat en eixe moment, constituint un espai de referència per a alguns dels seus nous veïns. Algunes d'elles tenen una activitat reduïda, amb poc impacte, però altres s'han constituït en instruments clau en l'articulació de la diversitat.

L'objectiu sociocultural i identitari és clarament predominant entre les associacions d'immigrants a la ciutat, atenent a allò que han manifestat els seus responsables en les entrevistes. Moltes d'elles també cerquen oferir assistència i millorar el grau de benestar social dels seus connacionals²¹.

19 Aquestes Escoles vehiculen l'anomenat "Compromís d'Integració", regulat per la llei 15/2008 (articles 6 a 8) i el seu reglament (articles 4 a 11), i consistent en "l'ofertament, per part de la Generalitat, d'un programa voluntari de comprensió de la societat valenciana que facilite a la persona immigrant els coneixements bàsics sobre aquella i en la manifestació de la voluntat de la persona immigrant de seguir amb aprofitament este programa".

20 contemplada a l'article 45.b del Real Decret 2393/2004, de 30 de desembre, pel qual s'aprova el reglament de la Llei Orgànica 4/2000, d'11 de gener, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seua integració social, BOE núm. 6, de 7 de gener de 2005.

21 Aquestes funcions estan en sintonia amb les que altres autors, com Torres i Simó (2009: 309), han establert com a característiques de l'associacionisme immigrant al País Valencià.

Sovint són canteres de capital social, afavoreixen el teixit de xarxes de recolzament social i proveeixen als seus membres d'importants bens relacionals. Aquesta tasca centrada en l'expressió de la identitat i l'exercici de la sociabilitat endogrupal no és, però, la que habitualment els poders públics esperen d'elles. Són diversos els discursos de responsables polítics i tècnics que semblen valoritzar sols a aquestes associacions quan compleixen una funció de representació dels interessos dels seus col·lectius. Però s'oblida que eixos col·lectius, representats equivocadament com un conjunt de persones amb interessos i necessitats idèntiques definides en clau cultural, són molt heterogenis al seu interior i els seus membres tenen necessitats diverses, algunes de les quals són compartides per persones d'altres grups culturals (també els nadius). Algunes de les necessitats de la població nouvinguda sí estan relacionades amb la seua condició de persones immigrants (problemes relacionats amb la situació jurídica i amb les pràctiques discriminatòries de les que són objecte), però aquestes no es circumscriuen sols a un grup nacional, sinó que afecten, d'alguna manera, al gruix de la població immigrada. Si els col·lectius nacionals no tenen uns interessos singulars més enllà de l'expressió de la seua cultura (funció que sí compleixen sobradament les seues associacions), per què haurien de ser les associacions un instrument de representació d'eixos interessos inexistents? I aleshores, per què es considera negatiu que hi hagen diverses associacions d'un mateix grup nacional?

Fins i tot, certs tècnics i responsables polítics retrauen a algunes organitzacions el fet que es dediquen sols a promoure activitats culturals per als seus col·lectius, com si aquest fora un objectiu il·legítim i com si no tingueren llibertat de dedicar els seus esforços a allò que consideren oportú. Amb menys intensitat, ha aparegut també aquell discurs (tan present també en altres contextos territorials) que va-

lora a les associacions en funció del seu caràcter reivindicatiu, de sort que la lluita pel reconeixement de drets deuria estar obligatòriament en la base de qualsevol associació. I es pensa que, de no ser així, les associacions no podran ser considerades com a instruments d'acció política. Però, des d'una noció d'incidència política ampla, com la que s'ha fet servir en aquesta investigació, s'entén que la participació política no passa, únicament, per alçar la veu en manifestacions o accions reivindicatives, sinó que va molt més enllà. S'aprecia per tant, una mirada etnocèntrica i paternalista entre alguns dels responsables tècnics i polítics que es creuen legitimats per a definir a què s'han de dedicar unes associacions en les que ells no participen. Per què les associacions d'immigrants no poden ser, com sí ho són moltes associacions d'"autòctons", associacions recreatives, culturals o festives? És necessari plantejar una reflexió sobre aquestes qüestions, evidentment no sols a Gandia, sinó en tots aquells espais en els que s'emeten judicis ràpids que poden afectar negativament a les relacions entre les administracions i les associacions i a la imatge pública d'aquestes últimes.

Una de les qüestions que centraven l'interès d'aquesta investigació era esbrinar si les associacions d'immigrants a Gandia tenien o no un caràcter transformador que contribuïra a la superació de la situació de *mutisme sociocultural* que afecta sovint als col·lectius immigrants. I s'han obtingut resultats interessants. Si bé en un principi les associacions, amb el seu interès per situar-se "al marge" de la política i centrar-se en aspectes relacionats amb la cultura, podien ser vistes com a instruments sense incidència política, el desenvolupament de la investigació ha demostrat que eixa aparença no era certa. Els escenaris d'expressió cultural (moltes vegades ubicats a l'espai públic) construïts per aquestes entitats, són una forma de reivindicació clara de la presència, de reclam de reconeixement i de ce-

lebració d'una diversitat que es considera pot ser valuosa també per a la societat de recepció. Les associacions, de vegades sense saber-ho o sense voler-ho fer explícit, juguen un paper fonamental en la reivindicació del dret a la llibertat cultural i l'expressió identitària i amb la seua tasca visibilitzen i donen veu a un col·lectiu que sovint és objecte de menyspreu. Participant en les associacions, els immigrants trenquen amb eixa imatge de "reclusió" a l'espai privat que alguns semblen considerar com el seu estat natural (la diversitat, la diferència i l'alteritat han de romandre a l'àmbit privat) i es fan un lloc en la ciutat. D'alguna manera, la participació en aquestes organitzacions genera efectes transformadors tant en el procés de govern, com en les condicions de vida i accés a recursos, com en l'esfera de les relacions de poder²². Per totes aquestes raons, es confirma amb claredat la hipòtesi inicial que afirmava que aquestes associacions podien ser enteses, en el context concret de la ciutat de Gandia, com a *espais-pont* que faciliten la superació d'una condició de *mutisme sociocultural*. I aquest caràcter transformador pot convenir-se que és especialment significatiu en el cas de les dones, molt presents en aquest moviment associatiu i "emmudides" doblement per la seua condició d'immigrants i de dones.

Algunes organitzacions d'immigrants han jugat també a Gandia una important funció externa de mediació, mitjançant l'establiment de canals de contacte continuat amb l'equip de govern que han permès un treball coordinat i han facilitat certa adaptació de les polítiques a les necessitats dels col·lectius d'immigrants. Aquesta tasca d'interlocució amb els poders locals gairebé es trenca quan les polítiques d'integració passen a dependre de l'Àrea de Benestar Social. Pot afirmar-se que l'especial reconeixement i recolzament

que l'Ajuntament atorga a aquestes entitats fins a juliol de 2009, i que comporta un impuls significatiu del moviment associatiu immigrant, desapareix a partir d'eixa data.

5. LES PRÀCTIQUES I DISCURSOS POLÍTICS EN EL CONTEXT ELECTORAL: LA CAÇA DEL VOT IMMIGRANT I LES SEUES REPERCUSSIONS A L'ESFERA DEL RECONeixEMENT

Les associacions d'immigrants entren de nou en l'agenda política local uns mesos abans de la convocatòria de les eleccions municipals de 2011, quan es crea un regidor que, entre altres assumptes, torna a oferir un lloc central a la qüestió de la integració dels nouvinguts. El seu regidor explica que la creació d'aquest instrument responia a la necessitat de restablir el contacte perdut amb les associacions. Es pretenia així que aquestes tornaren a tindre un interlocutor polític a l'Ajuntament i que açò servira per a poder captar les inquietuds dels col·lectius immigrants. I s'afirma, obertament, que es tracta més bé d'una estratègia política. La creació d'aquesta regidoria és l'expressió més clara de com el reconeixement del dret al vot visibilitza als immigrants i obliga als partits polítics a prendre'ls en consideració. De fet, durant els mesos previs a les eleccions, els diferents partits polítics estableixen contactes amb les associacions d'immigrants amb la intenció de traslladar-los les seues propostes i, en definitiva, guanyar el seu favor. A més d'aquestes reunions, amb marcat caràcter electoralista, s'incrementa la participació dels diferents dirigents polítics en els actes convocats per les associacions. El partit llavors en el govern és el que més esforços dedica, amb diferència, a atraure's el vot

²² Aquesta tipologia triple d'efectes de la participació ciutadana en general (no necessàriament vinculada als immigrants) ha estat establida per Rebollo (2011) i s'ha aplicat ací a l'estudi particular de l'associacionisme immigrant a la ciutat de Gandia.

immigrant i diverses associacions aprofiten també aquestes sinèrgies per a guanyar protagonisme i visibilitat. Es mostra així, de nou, com les associacions d'immigrants són els únics interlocutors possibles quan els poders públics o els partits polítics volen comunicar-se amb els immigrants, amb els consegüents perills que aquesta legitimació suposa per a la representació real dels interessos generals dels immigrants (Moya, 2011: 21-22).

Els contactes que es produeixen entre les associacions i els diferents partits donen lloc, també, a algunes controvèrsies que generen, en ocasions, enfrontaments entre associacions o entre aquestes i els partits polítics. Però, malgrat els efectes negatius d'aquest joc d'utilització mútua i recerca de poder que es dona en el context electoral, pot afirmar-se que el reconeixement públic que les associacions experimenten en aquest període els dona força i els anima a continuar amb la seua feina. Elles juguen, a més, un paper central pel que fa a la promoció de l'exercici del dret al vot entre els seus nacionals i es comprometen ràpidament amb una causa que entenen com a central per a la bona conducció dels processos d'integració.

Front a la possibilitat, albirada per alguns durant els mesos previs a les eleccions, de que els partits polítics incorporaren als seus programes mesures adreçades als immigrants o dirigiren explícitament part de la campanya a ells, l'acostament a aquesta població es fa sols des de darrere del teló. Es tracta d'un treball de proximitat, vehiculat a través de les associacions, que roman invisible per a la resta de la població. De fet, les qüestions relacionades amb la integració ocupen un lloc secundari als programes electorals i no apareixen, gairebé mai, al debat electoral. Es combina així la necessitat d'aproximar-se als immigrants (mitjançant missatges positius adreçats a ells) amb la de no traslladar a la ciutadania la idea de que es treballa per promoure la integració (donat que aquest missatge "resta vots"). Probablement, el fet que el discurs negatiu

envers els immigrants estiga absent de la campanya electoral té més a veure amb un càlcul electoral que no amb una posicionament generalitzat favorable a la integració i la igualtat de drets. De fet, en algun dels actes analitzats en el curs de la investigació s'ha apreciat un clar rebuig envers els immigrants "sense papers" per part del Partit Popular, però aquest rebuig no va estar traslladat ni al programa electoral ni al discurs de campanya d'aquest partit.

En qualsevol cas, el consens polític al voltant dels efectes positius que aporta la immigració a la ciutat és prou elevat, no sols durant el període electoral sinó durant tot el període ací analitzat. La immigració no ha estat en Gandia, tampoc en aquestes darreres eleccions, un arma de confrontació política i aquest fet ha impedit polemitzar des de la demagògia i avivar institucionalment la xenofòbia, com sí ha ocorregut en altres municipis de l'Estat amb elevada presència d'immigrants.

La incidència positiva del reconeixement del dret al vot a una part dels estrangers extracomunitaris residents a la ciutat és clara. No sols perquè aquests puguen vincular-se a la comunitat en la que resideixen triant als seus representants, sinó perquè configurant-se com a potencials electors, despertem l'interès de la classe política. L'anàlisi de la situació viscuda a Gandia és una mostra més de com l'accés al dret al vot no és solament una qüestió formal, sinó també simbòlica. Implica que el subjecte no serà sols objecte de la política sinó que hi serà també, tot i que siga mínimament, subjecte de la mateixa. L'estratègia d'utilitzar als immigrants com a caps de turc, presentant-los com els culpables dels mals de la societat, no resulta tan rentable quan aquests són una part important de la població i poden exercir el dret al vot.

A l'inici de la investigació, quan l'escenari de les eleccions locals encara no havia pres forma, es van formular moltes preguntes relacionades amb allò que cabia esperar d'un procés marcat per eixa incorporació de nous votants estrangers. La intuïció, for-

jada també en converses amb diversos informants, va conduir a la elaboració de la hipòtesi que afirmava que, efectivament, els partits polítics posarien en marxa estratègies clares de captació d'aquest nou vot i tindrien present a un col·lectiu que, fins a eixe moment, era possible menysprear sense cap cost electoral. La incursió que s'ha fet dins dels procés electoral ha confirmat aquella intuïció i ha permès observar com, en un context concret com el de la ciutat de Gandia, els immigrants són més reconeguts en la mesura en la que accedeixen als seus drets polítics i la seua capacitat d'incidència social i política s'incrementa.

6. EPÍLEG

Aquest treball ha recollit i analitzat el testimoni d'un moment clau en la història recent del municipi de Gandia, aquell en el que la ciutat tracta d'adaptar-se política i socialment a la seua sobtada configuració com a terra de recepció d'immigrants. En el període contemplat, la integració ha estat, encara que amb fluctuacions, una qüestió central a l'àmbit de les polítiques públiques. El govern local, els tècnics municipals i les associacions d'immigrants han posat en marxa tota una sèrie d'iniciatives que, en el seu moment àlgid, van fer de Gandia un exemple d'integració.

El model *multiculturalista amb vocació intercultural* seguit en la major part del període estudiat va possibilitar la construcció d'escenaris òptims per a la integració. Amb la brúixola d'un ambició i complet Pla d'Immigració, dirigents de diferent signe polític (Esquerra Verda i Partit Socialista) varen tractar de donar una resposta política d'altura al repte de la integració. Els èxits que en aquesta matèria ha assolit la ciutat no hagueren estat possibles sense la dedicació, ideològicament compromesa, d'alguns responsables polítics. L'equip de professionals encarregats de dur a la pràctica les diferents mesures implementades, tant des del Departament de Cooperació i

Integració i el Centre Intercultural com, més endavant (i ja amb menys recursos), des de l'Agència AMICS, també han sigut una peça clau de les polítiques d'integració. Algunes associacions d'immigrants, compromeses de facto amb l'objectiu de la integració, han estat també actors centrals en la creació de l'estructura d'acollida present a la ciutat i han acompanyat als nouvinguts en la tasca de re-conèixer-se en eixa nova realitat que, de vegades, es viu com a estranya i hostil.

Quan es produeix un canvi o reestructuració de govern, resulta políticament irresponsable no aprofitar els èxits aconseguits en etapes anteriors. És el que va passar, en certa mesura, quan es va extingir la Regidoria de Cooperació i Integració i les competències en aquesta matèria van passar a la Regidoria de Benestar Social. I és el que ha passat, amb molta més intensitat, quan el Partit Popular ha substituït al Partit Socialista al front del govern de la ciutat. El tancament del Centre Intercultural, la refundació de l'Agència AMICS (amb una activitat reduïda a la mínima expressió) i la poca atenció atorgada a les associacions d'immigrants, il·lustren un abandó del compromís polític amb la qüestió de la integració. Alguns dels líders associatius amb els que, després de realitzades les entrevistes, s'ha mantingut un contacte continuat, relaten avui com assisteixen des de la impotència a l'enfonsament gradual del seu projecte com a conseqüència, en part, de la pèrdua del suport municipal.

En aquests moments especialment difícils, els poders públics no deurien obviar la importància de treballar per gestionar de manera positiva la diversitat present a la ciutat. El fet que el nombre d'immigrants estiga reduint-se lleugerament no fa de la integració un repte a abandonar. Hui, un de cada quatre veïns de la ciutat de Gandia és estranger i s'incrementen també les persones que, siguent d'origen estranger, han obtingut la nacionalitat i són ja ciutadanes espanyoles. Malgrat que moltes de les necessitats i interessos d'aquesta població són compartides

amb la població autòctona, cal adaptar les polítiques públiques a les seues particulars necessitats, que també existeixen, per tal de fer que aquesta important part de la població accedisca amb normalitat als serveis públics i pugua assolir les mateixes quotes de benestar que la resta de població. La normalització no pot ser una excusa per a oblidar la integració. Les polítiques generalistes no seran útils si primer no es fa el camí d'adaptar els diferents serveis i recursos públics a la nova realitat diversa.

En tot aquest magma de la integració les associacions d'immigrants no són, evidentment, la panacea, però és de justícia reconèixer l'important treball que algunes d'elles han dut a terme a la ciutat. L'aplicació d'una mirada etnocèntrica i utilitarista no pot justificar la menysvaloració d'aquestes entitats com a importants motors de la integració. També les associacions, en aquests moments difícils que travessen sense gairebé cap suport municipal, hauran de reinventar-se i no podran ja esperar a que arriben les subvencions o convenis que els permeten funcionar. Tal vegada siga el moment de dinamitzar als col·lectius de base, d'enfortir la seua configuració com a societat civil organitzada, lliure, autònoma i unida al voltant d'un projecte pel que valga la pena lluitar. En el camí, és fàcil intuir que algunes de les associacions que han anat apareguent als darrers anys no es consolidaran i desapareixeran o passaran a "hibernar" en algun racó del Registre Municipal d'Associacions. Però altres, tal vegada, puguen prendre consciència de l'important paper que encara poden jugar en la integració dels seus col·lectius i en la construcció de la trobada intercultural. Perquè, com s'ha vist ací, les associacions són agents de transformació encara quan, de vegades, ni elles mateixes en són conscients.

La deixadesa política sols comportarà riscos futurs per a la garantia de la cohesió social i el benestar dels ciutadans, com ja s'ha vist en altres societats tradicionalment rebedores d'immigrants on, després de dè-

cadetes, la qüestió de la integració encara no ha estat resolta. Perquè les persones que viuen juntes han d'entendre's i la interculturalitat no és altra cosa que l'únic camí viable per a aconseguir que eixe enteniment siga possible. No es tracta d'una opció política "amable" amb la immigració, sinó d'una estratègia intel·ligent que pot reportar beneficis per al conjunt de la població. La integració ciutadana en clau intercultural és l'única que podrà garantir un bon futur per a Gandia, evitant l'emergència de guetos físics o simbòlics i creant espais de trobada real on els veïns es reconeguen com a membres d'una mateixa comunitat conformada des de la diversitat. Sols mitjançant l'establiment de projectes compartits i l'enderroc dels murs de la incomprensió que separen als que "són d'ací" dels que "han vingut de fora" es podrà aprendre a viure en la diversitat, i no a pesar d'ella.

La integració és un projecte polític que no pot construir-se des de la desigualtat. Per això caldrà seguir avançant cap a l'equiparació de drets sense deixar que la crisi es configure com la coartada perfecta per a aprofundir la bretxa que separa als immigrants dels autòctons en la garantia dels seus drets fonamentals. L'accés al dret al vot és, com s'ha vist, un pas important en el camí cap a la igualtat i el reconeixement. Però s'haurà de treballar per tal que aquest dret s'estenga a més persones, eliminant els entrebancs que impedeixen el seu gaudi i que expliquen, en part, el fet que, en el cas de Gandia, sols figuraren com a inscrits al cens electoral el 12,7% dels estrangers empadronats.

La mirada que es troba en l'origen d'aquest treball ha volgut posar èmfasi en la necessitat de garantir els drets de totes les persones, pel fet de ser persones, com a base de qualsevol plantejament adreçat a la gestió de la integració. Una posició que sembla compartida per la totalitat dels responsables polítics, tècnics i associatius que han col·laborat en aquesta investigació i que han estat els actors principals en la gestió del

canvi social que ha provocat la immigració. Una posició que cal defensar, forçosament, front a la violència que sovint s'aplica sobre les persones immigrants en situació administrativa irregular. Aquesta violència s'explicita, per exemple, en les actuacions de l'actual equip de govern adreçades a impedir l'empadronament de les persones "sense papers" que resideixen a Gandia²³. Una mostra clara de com els poders públics poden treballar obertament per l'exclusió, institucionalitzant la sospita sobre l'altre, quan aquest no té la seua documentació en regla, i erigint-se en usurpadors dels drets que els corresponen com a persones. Les declaracions del responsable de la cartera de seguretat ciutadana a l'Ajuntament de la ciutat, afirmant que "aquellas personas que no están legal en España no tienen por qué tener ningún tipo de derecho"²⁴, il·lustren a la perfecció la gravetat dels plantejaments que s'han obert pas a la ciutat i ajuden a entendre que avui, més que mai, està en joc el model de convivència que Gandia ha construït als darrers anys.

AGRAÏMENTS

Aquest treball s'ha desenvolupat en el marc del projecte "Drets humans, societats multiculturals i conflictes" (DER 2012-31771) finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya, dins del VI Pla Nacional d'Investigació Científica, Desenvolupament i Innovació Tecnològica (Pla Nacional de R+D+i).

23 Veure "Gandia exige a extranjeros que acrediten ser personas de bien para empadronarlos", Levante-EMV, edició la Safor, 5 de maig de 2012, <http://bit.ly/1jvW9BK>, i "Gandia desoye al Defensor del Pueblo y no corrige el empadronamiento de inmigrantes", Levante-EMV, edició la Safor, 28 de febrer de 2014, <http://bit.ly/1dHHPTW>.

24 Declaracions de Javier Reig, regidor de Seguretat Ciutadana de l'Ajuntament de Gandia, a l'edició del 7 de maig de 2012 del programa "L'informatiu de la Comunitat Valenciana" de Televisió Espanyola, <http://bit.ly/1dyJuMa>.

BIBLIOGRAFIA

ARANGO, Joaquín (2012): "Del boom a la crisis: la inmigración en España a fines de la primera década del siglo XXI", dins Matia, Francisco Javier (dir.), *Crisis e inmigración: reflexiones interdisciplinarias sobre la inmigración en España*, València: Tirant lo Blanch, pp. 23-54.

CACHÓN, Lorenzo (2009): "En la 'España inmigrante': entre la fragilidad de los inmigrantes y las políticas de integración", dins *Papeles del CEIC*, vol. 2009/1, núm. 45, CEIC (Centro de Estudios sobre la Identidad Colectiva), Universidad del País Vasco, <http://bit.ly/1mAqLZ7>.

CÁRDENAS, Ana (2004): "Proyecto Equal-Cresol: un ejemplo de actividades con inmigrantes", dins *Cuadernos de Geografía*, núm. 72, pp. 337-348.

DE LUCAS, Javier (2009): "Inmigración, diversidad cultural, reconocimiento político", dins *Papers*, núm. 94, pp. 11-27.

DEL VALLE, Teresa (1997): *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*, Madrid: Ediciones Cátedra.

DEL VALLE, Teresa (2001): "Asociacionismo y redes de mujeres ¿Espacios puente para el cambio?", dins *Hojas de Warmi*, núm. 12, pp. 131-151.

DYE, Thomas R. (1992): *Understanding public policy*, Englewood Cliffs, Nova Jersey: Prentice Hall.

GIMÉNEZ, Carlos (2003). *Qué es la inmigración*, Barcelona: RBA libros.

MENY, Yves i THOENIG, Jean-Claude (1992): *Las políticas públicas*, Barcelona: Ariel.

MORA, Albert (2010): "Integrando la desigualdad: la normalización de la exclusión social de las personas inmigrantes", dins Conejero, Enrique i Ortega, Alfonso (dir.), *Inmigración, integración, mediación intercultural y participación ciudadana*, San Vicent (Alacant): Club Universitario, pp. 133-160.

- MORA, Albert (2012): "Las políticas de integración en la ciudad de Gandia: un análisis del período 2005-2011", dins *Actes del VII Congrés sobre les migracions internacionals a Espanya*, Bilbao: Universidad del País Vasco, pp. 1962-1979, <http://bit.ly/1kXMwPZ>
- MORA, Albert (2013): "Promoviendo la exclusión, legitimando la agresión e impidiendo la paz: las violencias invisibles contra las personas inmigrantes", dins Programa Andino de Derechos Humanos (comp.), *Globalización, paz y derechos humanos*, Quito (Ecuador). Universidad Andina Simón Bolívar, pp. 81-100.
- MORA, Albert (2013a): "Les associacions d'immigrants com a eines per a la reivindicació política de la diversitat: el cas de la ciutat de Gandia (València) dins *Actes del VI Congrés Català / Internacional de Sociologia*, Perpinyà (França): Associació Catalana de Sociologia, pp. 1963-1980.
- MORA, Albert (2013b): "La incorporació dels estrangers al dret al vot: una aproximació a partir de les eleccions locals de 2011 a Gandia (València)", dins *Actes del VI Congrés Català / Internacional de Sociologia*, Perpinyà (França): Associació Catalana de Sociologia, pp. 1944-1962.
- MOYA, David (2011): "Instrumentos de participación dels immigrants alternatius al sufragi: reptes i alternatives", dins *VII Seminari Immigració i Europa: Polítiques públiques i models de ciutadania*, Barcelona: CIDOB, pp. 15-28.
- REBOLLO, Óscar (2011): "Desigualdad, participación y democracia", dins *Documents de treball del Seminari Nous Reptes de la Participació i Impactes en la Vida Democràtica*, Seminaris d'Estiu del Centre de Recursos i Educació Contínua, Xàtiva (València): Diputació de València, <http://bit.ly/QCTLSa>
- SIMÓ, Carles i TORRES, Francisco (2009): "Tipos de inmigrantes, inserción social y asociacionismo. El caso de la Comunidad Valenciana", dins Checa, Francisco; Arjona, Ángeles i Checa, Juan Carlos (eds.), *Transitar por espacios comunes. Inmigración, salud y ocio*, pp. 285-313.

El projecte Rehoboth: una anàlisi de discursos narratius de les persones sense llar en temps de crisi

JOSÉ RAMÓN BUENO ABAD* i ELENA MATAMALA ZAMARRO**

* CEU. Departament de Treball Social i Serveis Socials. Facultat de Ciències Socials. Universitat de València.

** Treballadora Social. Membre de l'Equip Projecte Rehoboth.

Rebut: 28 de gener de 2013. Acceptat: 1 de maig de 2014.

RESUM

Aquest treball se situa en la perspectiva de la recerca qualitativa i l'acció social, tractant d'acostar-nos a l'àmbit de les persones sense llar en els temps de crisi. Es busca un triple acostament: en primer lloc analitzar les situacions de fragilitat i vulnerabilitat que es viuen en la societat espanyola actualment, i en la manera que pot incidir en les circumstàncies de les persones sense llar. En segon lloc, presentar un projecte que dona resposta a l'atenció de persones sense llar des d'una iniciativa social basada en la participació, la solidaritat social i el voluntariat: el projecte Rehoboth. En tercer lloc, analitzar i descriure els relats narratius dels propis actors d'aquesta situació, reflectint a través del discurs les circumstàncies que incideixen en fragilitzar les situacions i conduir cap a situacions d'exclusió social.

PARAULES CLAU: Sense llar, iniciativa social, discursos narratius.

ABSTRACT

This project is based on the perspective of qualitative research and social action, attempting to approach the world of homelessness in times of crisis. Its aim is to work in a triple approach: firstly to analyze situations of fragility and vulnerability that exist in Spanish society today, and how they can affect the circumstances of homelessness; secondly, to present a project that responds to the needs and care of homeless people through a social initiative based on participation, solidarity and volunteerism: the Rehoboth project; thirdly, to analyze and describe the narrative accounts of the people involved in this situation, by reflecting the circumstances that contribute to weakening their situations and lead to social exclusion, through their own discourse.

KEYWORDS: Homelessness, social initiative, narratives.

CORRESPONDÈNCIA

Jose.R.Bueno@uv.es | Inamatamala@hotmail.com

PRESENTACIÓ

Estructura del treball

A més d'aquesta presentació i de les reflexions finals, hem estructurat aquest article en tres parts. La primera és el punt de partida imprescindible per a comprendre quin és el marc sociològic i teòric en el qual s'inscriuen les anàlisis sobre l'exclusió social que afecta a les persones sense llar en el difícil context de desmantellament de l'Estat del Benestar. La segona part, situa i centra aquestes conceptualitzacions teòriques en el marc del projecte Rehoboth, centre de baixa exigència de la ciutat de València per a persones sense llar. L'experiència que en la relació quotidiana ens aporta el coneixement directe de la seua realitat, resulta un laboratori social privilegiat per a comptar amb els elements empírics necessaris en la sistematització de les experiències vitals dels seus protagonistes.

Una vegada contextualitzades les categories i contextos socials des d'on situem l'estudi, en l'última part, desenvolupem el nucli central de la nostra aportació: interpretar la significació que els propis actors donen a les seues trajectòries personals, ja que la nostra intencionalitat és, mitjançant l'acostament als seus rostres i històries, poder sistematitzar les realitats que més s'acosten a les vivències i demandes de les persones sense llar.

Tècniques de recerca i mostra tipològica

Quant a les tècniques de recerca aplicades, en la primera i segona part hem utilitzat tècniques de *recopilació i anàlisi documental* (Ruiz Olabuenaga, 2012) amb la finalitat de poder explicar i contextualitzar els discursos narratius.

En la tercera part, per a construir els discursos, s'han aplicat tant *tècniques narratives* (principalment entrevistes en profunditat) com a *tècniques d'observació* (concretament en la modalitat d'observació panoràmica participant). El treball durant aquests anys

amb les persones sense llar ens permet tenir una relació constant amb una mitjana mensual de més de 150 persones, per aquest motiu, aquesta és una recerca realitzada des de l'acció social i la participació dels seus protagonistes. El contacte habitual amb les persones sense llar ens ha facilitat poder seleccionar els perfils i identificar els informants claus que representen l'heterogeneïtat del col·lectiu.

Concretament, les entrevistes en profunditat han sigut realitzades a quatre *informants clau*, els quals, han sigut escollits per presentar una sèrie de característiques habituals en el col·lectiu de persones sense llar i que, en aquest estudi, es desitjava destacar. Per a açò, la tipologia mostral s'ha establert en funció de les següents variables: lloc de procedència, edat, addicció a substàncies, malaltia mental i existència de xarxes de suport. A la Taula 1 arrebpleguem les categories presents en cada perfil respecte a les variables preses en consideració (edat, lloc d'origen, drogodependència, malaltia mental i estada a la presó).

I finalment, mitjançant *tècniques interpretatives d'anàlisi de contingut* dels discursos arrebplegats en les seues narracions (Krippendorff, 1990), hem configurat i exposat cada perfil. Tant en el desenvolupament dels relats, com en la interpretació dels mateixos, s'ha seguit un guió semi-estructurat amb les principals preguntes, el contingut de les quals es correspon amb l'estructura de la tercera part. Una vegada realitzades les activitats d'obtenció dels discursos, s'ha realitzat la transcripció dels materials obtinguts. L'anàlisi de contingut s'ha estructurat a partir de la categorització dels temes emergents en els discursos.

Per tant, la tercera part s'ha configurat a partir d'una pluralitat de tècniques de recerca (Beltrán, 2003) en utilitzar-se d'una manera combinada tècniques documentals, narratives i d'observació, establint-se una triangulació metodològica convenient per a garantir que els quatre discursos narratius representen, amb la major transparència i fiabilitat, la realitat de les persones sense llar.

TAULA 1. Categories de cada perfil d'informants clau

	Edat	Lloc d'origen	Drogodependència	Malaltia mental	Estada a la presó
PERFIL 1 (Miguel)	JOVE	ESPANYOL	POLITOXICOMANÍA	SÍ	NO
PERFIL 2 (Hasan)	MITJANA EDAT	ESTRANGER	CONSUM D'ALCOHOL	NO	NO
PERFIL 3 (Javi)	ADULT	ESPANYOL	POLITOXICOMANÍA SEVERA	NO	SÍ
PERFIL 4 (Marcos)	JOVE	ESPANYOL	POLITOXICOMANÍA	SÍ	SÍ

1. EN TEMPS DE CRISI I VENTS DE SOTSOBRE

En un moment com l'actual, en el qual els mecanismes d'exclusió es fan cada vegada més evidents i en el qual, conseqüentment, el nombre de persones abocades a veure's immerses en processos d'aquest tipus augmenta, cobren especial importància les iniciatives que, sorgint des de la mateixa societat, estan destinades a realitzar denúncia social, defensar els drets socials i recuperar la cohesió de la ciutadania com a mesura de resistència i canvi.

La nostra societat ha sigut testimoni de com gradualment s'han anat degradant els vincles socials que ens caracteritzaven, així com la capacitat d'amortiment que aquestes xarxes suposaven per a suavitzar les conseqüències més negatives que es deriven de períodes complicats com el qual vivim. Resulta per tant imprescindible, transformar el model social imperant, recuperar i mobilitzar el capital social per a poder generar noves oportunitats que retornen el protagonisme als qui veritablement els correspon, açò és, posar el centre de la reflexió en les persones.

Però abans d'endinsar-nos en propostes i alternatives, ens sembla convenient abordar com s'ha construït el concepte d'exclusió

("entès com fora de"), com constructe contraposat al d'inclusió i construït des d'una perspectiva soci-històrica (Bueno Abad, 2000), posant l'accent principalment en la complexitat que comporta i en la necessitat d'abordar l'exclusió des de l'anàlisi de donar la paraula, d'atendre a la seua plasmació en subjectes, a construir una relació que prioritze la generació d'espais a compartir, de creació de nexes relacionals. És impossible abordar l'exclusió sobre l'oblit dels subjectes singulars (García Roca, 2012).

I és que l'exclusió és un fenomen estructural, dinàmic i multidimensional, que engloba diferents àmbits (Muñoz et al., 2003) i que, per tant, en el seu estudi com a l'hora d'intervenir, requerirà l'aplicació d'un enfocament que supere l'escissió entre teoria i pràctica. Més concretament, al llarg del present article, ens centrarem en l'exclusió que viu el col·lectiu de persones sense llar, un col·lectiu tan invisibilitzat que a voltes no resulta difícil oblidar la precarietat en la qual viu.

1.1. Contextos i acostaments a la realitat de l'exclusió

Com s'ha apuntat, l'exclusió és un fenomen complex, o millor dit, un procés social complex, en el qual interactuen múltiples dimensions i causes (Bueno Abad, 2005). D'açò es desprèn que l'exclusió no és alguna cosa estàtica sinó que evoluciona en el

temps, encara que manté com a denominador comú el fet d'agrupar tot allò que queda fora del que la societat vigent estipula com a ideal a aconseguir. Més altes o més baixes, més gruixudes o primes, més visibles o menys evidents, la societat, en la seua història, ha construït barreres, tanques divisòries en la ciutadania que, com apunta Bauman (2011) sempre, i inexorablement, tenen dos costats. I són aquestes tanques les que aconseguen separar els espais, que ja no són contigus, es genera un "endins" i un "fora".

Construïm una societat polaritzada, on el sòlid s'esvaeix i augmenten les zones de vulnerabilitat, on els diferents àmbits de socialització es fragilitzen: es fa més feble un Estat que frene les reduccions i limitacions plantejades pels canvis neoliberals. Les famílies espremen les seues possibilitats de suport davant les necessitats creixents de supervivència. Enfront del deversall de situacions d'atenció i suport es manté l'estructura de socialització familiar, però es fragilitzen i tensionen les xarxes d'atenció primària. El pensament neoliberal trasllada al sentit comú l'interès ideològic de fer creure que caure a un o un altre costat de la tanca és qüestió de responsabilitats individuals, impedit qüestionar per què existeix aqueixa tanca.

1.2. El Sistema del Benestar Social en temps difícils

Els temps actuals en el context espanyol per al Sistema del Benestar Social són difícils. Diferents indicadors socials, estudis científics, avaluacions d'institucions i dades de la gestió d'organitzacions socials i entitats estan visibilitzant aquesta realitat. En els últims anys en la societat espanyola es constata un augment del creixement de les desigualtats socials. Com s'arregla encertadament en l'Enquesta de Condicions de Vida de l'INE (2012), la crisi ha augmentat, ampliat i intensificat les zones de precarietat i les necessitats d'assistència en els últims anys, en disminuir els ingressos en les llars espanyoles i créixer el nombre de

persones que es troben per sota del llindar de pobresa. Els anys de bonança econòmica no han servit per a reduir les desigualtats socials, per contra amb la crisi es viuen les trajectòries que en paraules de García Roca (2012) podem reconèixer com "el tobogan del descens", ampliant les inseguretats per a tota la població i intensificant les situacions de desarrelament, de deslocalització, de considerar que estan de sobres, perdent vincles, perdent nexes i suports per a col·lectius importants de la societat.

Des de fa alguns anys vivim una època complicada l'avaluació de la qual vénen reflectint, entre uns altres, el Col·lectiu Ioé (2011), qui denuncia un augment en la pobresa i desigualtat social, un fet estretament relacionat amb la desigualtat existent en l'àmbit laboral. Altres estudis com el realitzat per Laparra i Pérez Eransus (2012) sobre crisi i fractura social, també evidencien aquesta tendència, alhora que denuncien "la forma en la qual la crisi econòmica es tradueix en pèrdua d'ocupació i com aquesta esdevé en crisi social" i pèrdua de cohesió social a Espanya. Com conclou la Fundació FOESSA (2013), els mecanismes d'assegurament de la societat s'han afeblit i les polítiques d'austeritat han generat una major vulnerabilitat de la societat espanyola al no engegar dispositius redistributius que eviten l'eixamplament de les diferències de renda entre les llars espanyoles, la saturació dels Serveis Socials i el enquistament d'aquesta situació. En conclusió, s'està desenvolupant una estratègia d'utilització de la conjuntura de crisi com coartada per a la retallada dels drets.

Respecte a la segona idea comentada, és cert que alguns sectors de la població estan patint en major grau les conseqüències de la crisi, a destacar, com ja s'havia anticipat, joves i immigrants. I és que les fortes mesures de retallada social estan deixant al marge del sistema productiu a milions de persones (Fernández-García, 2012). L'exclusió que pateixen joves i immigrants en el mercat laboral, on tenir un lloc de treball passa de ser un dret a ser un

privilegi, s'estén a altres àmbits, situant-se en uns dels grups poblacionals més vulnerables en l'actualitat.

Diferents autors han abordat les seqüeles del context actual en els/as joves, com són García Moreno i Martínez Martín (2012), els qui realitzen una reflexió sobre el sentiment de frustració generat en els/es joves davant la falta d'ocupació, la dependència econòmica respecte a les seues famílies d'origen, la incertesa quant al seu futur, la consegüent pèrdua d'autoestima i, de forma paral·lela, l'aïllament social. Davant una fallada estructural, com és la desocupació, però no assumit com a tal, es potencien sentiments de culpabilitat en l'individu que retroalimenten la seua situació. Com sintetitzen García Moreno i Martínez Martín (2012), sembla que el món dels adults no els deixa, als/es joves, exercir el rol social que els correspon (marcat per l'emancipació i la inserció laboral) i, com a conseqüència, sorgeix un nou rol de no ciutadà, no integrat, no realitzat que, com es veurà, es reflecteix en el món del carrer però que, de qualsevol manera, atès que es tracta d'una exclusió institucional, requereix canvis estructurals.

1.3. Centrant-nos en el concepte de "persones sense llar"

El poblacional de les persones sense llar configura un conjunt de gran interès a l'hora d'estudiar els processos d'exclusió, i aquest fet ve motivat per la complexitat i varietat existent dins del mateix col·lectiu, agrupant molts dels trets que la societat considera com a excloents; addiccions, malaltia mental, immigració, etc. Si bé avui en dia el terme de *persona sense llar* es troba cada vegada més estès, al llarg del temps han sigut uns altres els termes emprats per a referir-nos a aquest col·lectiu: rodamóns, indigents, transeünts, sense sostre, etc. No obstant açò, aquests termes no arriben a reflectir la verdadera realitat i essència a la qual es refereixen, doncs una persona sense llar és molt més que una persona que no té un sostre sota el qual dormir, com arre-

plega Rubio (2007:1): "persona sense llar és la forma més extrema de viure, l'estar en la intempèrie, sense un lloc en el qual residir. És la forma més radical d'estar exclòs. Açò comporta al seu torn, exclusions múltiples. I no solament pot estar exclòs del mercat laboral, sinó també del món de les relacions, de la condició de ciutadà o ciutadana, del cens electoral".

l és que el *sensellarisme* (*sinhogarismo*) engloba, a més d'una dimensió físico-tècnica (un espai físic exclusiu per a la persona i la seua família), una dimensió social (un espai de privadesa on relacionar-se) i una dimensió legal (la disposició d'un títol legal de pertinença), sent la combinació d'aquests tres dominis la que dona lloc a diferents situacions de precarietat en l'allotjament, i per tant, un major o menor grau d'exclusió (Cabrera i Rubio, 2008).

Com ja s'arregla en "*Susurros del cuarto mundo: las voces de las calles*". (Bueno Abad i Muñoz Rodríguez, 2008), i representant la idea que el *sensellarisme* implica una mica més que un factor residencial, la situació de "sense llar" pot ser conseqüència de diferents itineraris vinculats a successos estresants ocorreguts en la trajectòria vital de cada persona, on juguen un paper important factors com l'accés a l'ocupació, disponibilitat de rendes, habitatge, malaltia (física, mental, addiccions), ruptures familiars, nivell educatiu, etc., factors que poden ser estudiats des dels diferents nivells d'anàlisis.

En relació a açò, reduir una persona al qualificatiu de sense llar suposa una visió massa simplista. Darrere d'aqueixa categorització hi ha una història, una vida, que mereix la pena conèixer per a poder entendre millor aquesta realitat tan complexa com variada. A poc a poc, la imatge que tradicionalment es tenia sobre una persona sense llar, la d'un home d'avançada edat i amb addicció a l'alcohol, es desdibuixa, alhora que la sensibilitat cap a aquest col·lectiu s'aguditza, en part, com a conseqüència del debat que vivim en l'ac-

tualitat entorn de desallotjaments, hipoteques i el dret a un habitatge digne. Ara com ara, la població se sent més vulnerable davant aquest tipus de situacions, i amb açò, les mostres de solidaritat augmenten.

Quant als perfils que podem trobar en el món del carrer, és cert que es percep certa variació, influenciada per les dificultats d'accés a un lloc de treball. Al perfil tradicional, que actualment mostra majors nivells de deterioració, se sumen persones que fins fa poc disposaven d'una ocupació, però que ja presentaven un altre tipus de problemàtiques. En general es tracta de persones que mantenen vincles socials i familiars febles que no han pogut esmorteir les seues noves circumstàncies. Tal com hem indicat anteriorment, la precarietat que pateixen les persones sense llar no és únicament material, de fet, un dels aspectes més rellevants en l'anàlisi de la seua situació és el relacional.

En aquest sentit, el nombre de persones joves augmenta, com també el nombre d'immigrants (especialment en la zona de llevant), un tema que mereix la pena abordar amb major deteniment i que ja s'anticipava en estudis anteriors (Muñoz et al., 2003). Així mateix i com a conseqüència de l'augment de les situacions de desigualtat i precarietat, assistim a algunes tendències significatives. Per exemple, l'augment de les demandes bàsiques centrades en l'alimentació i la supervivència bàsica, augment de demandes de places de menjador social, augment de presència de menors en menjadors socials en època de tancament dels menjadors escolars, augment d'usuaris dels bancs d'aliments, la cerca d'alternatives a la pèrdua de l'allotjament tradicional com pot ser l'amuntegament en cases de familiars, l'endeutament extrem, la subsistència amb la pensió de l'avi o l'àvia, l'infrahabitatge, etc., situacions d'alta vulnerabilitat i precarietat que, de seguir la tendència actual, podrien convertir-se en casos de "sensellarisme".

2. REHOBOTH, UN ESPAI OBERT I LLIURE

Rehoboth és un projecte d'atenció a persones sense llar de la ciutat de València que, des del seu origen, l'any 2009, pretén oferir un espai de seguretat i confiança per a aquelles persones que, per circumstàncies personals, s'han vist immerses en un procés de degradació motivat pel fet de viure en el carrer. Es tracta de persones sense xarxes que han perdut l'autoestima i han quedat aïllades dels diferents processos de socialització. Les persones que acudeixen al projecte Rehoboth necessiten un punt de referència que servisca de vincle amb la resta de la societat, un lloc on se'ls crida pel seu nom i on, a poc a poc, a través del contacte amb el grup de voluntaris i voluntàries, recuperen la motivació necessària per a iniciar un camí d'inserció social, sempre respectant els temps personals.

El projecte Rehoboth, sostingut per l'associació Natania, ha pretès ser un centre de baixa exigència i ampli acolliment, és a dir, un projecte pensat per a els qui, per la cronificació de la seua situació, no troben el seu lloc en l'institucionalitzat. En concret, obri les seues portes els caps de setmana, quan la resta de recursos d'atenció a persones sense llar de València tanquen les seues, oferint els serveis de dutxa i higiene, consigna, perruqueria, alimentació lleugera i oci, que serveixen per a propiciar l'acostament entre les persones sense llar i els/as voluntaris/as. La seua intencionalitat, per tant, és crear un espai d'escolta on es produísca un tracte personalitzat que afavorisca l'intercanvi i la motivació.

Els seus objectius són afavorir la qualitat de vida de les persones que viuen en el carrer, reconeixent la seua dignitat (sovint tan deteriorada), així com donar a conèixer a la societat la situació d'aquest col·lectiu, facilitant l'intercanvi i enriquiment mutu, i eliminant prejudicis que distorsionen la realitat (com per exemple, la seua perillositat). En aquest

sentit, i com a camí cap a la justícia social, se cerca potenciar la coresponsabilitat i la solidaritat entre ciutadans i ciutadanes, així com el voluntariat, de manera que persones compromeses socialment puguin realitzar un servei d'acompanyament. No obstant açò, la funció del/la voluntari/a no pretén substituir a la de professionals del sector, sinó complementar-la. Per açò, la tasca de l'equip de voluntaris/as se centra en la motivació, estant acompanyats/des de dos professionals del treball social dedicades a l'orientació, formació i fins i tot suport emocional, sent elles els qui s'encarreguen de la coordinació amb la resta de recursos de la xarxa.

En relació a aquesta última idea, ens agradaria fer dues puntualitzacions. D'una banda, posar l'accent que la solidaritat de la població no és suficient si darrere no hi ha un respall dels/es professionals del treball social. Es corre el risc que, des del desconeixement i falta d'informació, les bones intencions es convertisquen en simple assistencialisme que afavoreix l'"acomodament", impeding abordar els motius que han portat a la persona al carrer i anul·lant la motivació per a eixir d'aquesta situació. D'altra banda, insistir en la importància de treballar de forma coordinada en la xarxa de recursos, tant públics com a privats, amb l'objectiu que totes les actuacions vagin en una mateixa adreça, evitant confondre a la persona que acudeix a la recerca d'orientació. D'aquesta manera, des d'un plantejament integral que abaste totes les dimensions i esferes que afecten a la persona, s'ha de tenir en compte la xarxa de recursos per a persones sense llar, que com ja es va dir, ha de ser heterogènia, oferint alternatives que s'adaptin a les diferents realitats, graus de desarrelament i moments personals que convergeixen en el carrer (centres de dia, pisos semitutelats, programes d'atenció psicosocial, etc.). El que a una persona li pot funcionar en un moment determinat, no té per què servir a una altra, fins i tot ni a ella mateixa en un moment posterior.

Igualment, fent-nos ressò de les paraules de Muñoz et al. (2003), s'ha de combatre la falta de recursos destinats a altres col·lectius, com a persones majors, discapacitats, malalts mentals, persones o famílies que viuen una emergència social, immigrants, etc., doncs aquesta manca obliga als recursos destinats a persones sense llar a acollir a aquestes poblacions, generant-se una falta d'especificitat que redueix en un desplaçament de la persones sense llar.

3. ELS DISCURSOS NARRATIUS. ACOSTAMENT ALS ROSTRES I ELS RELATS DE VIDA

En el Treball Social, com a ciència social aplicada, resulta imprescindible aprofundir en aquelles formes de recerca que parteixen de la metàfora de la identitat com a relat, des de la contextualitat i la intencionalitat, és a dir, tractem de tenir en compte la perspectiva i el propòsit de qui els genera i de les circumstàncies soci-històriques en què es produeixen aquests relats.

El pensament de sentit comú sobre les persones sense llar redueix la seua presència a estereotips, però des de l'experiència del projecte Rehoboth sabem bé que en aquest àmbit assistim a una diversitat de circumstàncies, perfils i situacions socials. Considerem, seguint a Bueno Abad (2005), que una prioritat de recerca és la de respondre a l'estudi d'aquesta problemàtica des de la consideració de subjectes, atenent a la construcció de les seues pròpies veus com a forma de conèixer i construir la seua realitat.

3.1. Breu presentació de les persones participants

En la informació que transmetem de les persones entrevistades, anem a preservar el seu anonim i intimitat, els noms utilit-

zats són a efecte informatiu i identificació però no corresponen a la seua identitat.

PERFIL 1 (jove, espanyol, drogodependència): Miguel és un xic de 26 anys d'una altra comunitat autònoma, en l'actualitat viu a València, sol freqüentar la zona del Botànic-Torres de Quart. Miguel va nàixer en una família nombrosa, té 6 germans, que van créixer sota les cures del seu pare, doncs la seua mare va morir quan ell tenia 10 anys. Des que va arribar a València, amb 22 anys, viu en el carrer, si bé ha alternat aquesta situació amb estades en habitacions llogades, infrahabitatsges, etc.

PERFIL 2 (mitja edat, estranger, consum d'alcohol): Hasan és un xic de 36 anys originari del Marroc. En el 2006 decideix migrar a Espanya, una decisió que implicaria deixar arrere la seua vida al Marroc, on residia amb els seus pares i 3 germans en la casa familiar. Des que va arribar a Espanya, Hasan ha viscut en diferents ciutats, tant en habitatges llogats, albergs i, des que està a València (any 2009), en el carrer (excepte temporades en les quals estalvia diners aparquant cotxes i es lloga una habitació).

PERFIL 3 (adult, espanyol, drogodependència severa, estada a la presó): Javi és un xic de 38 anys, d'un poble de València. En un moment de la seua vida inicia una relació i té una filla. Javi dedica la seua vida a treballar i és després del naixement de la seua filla, quan el distanciament entre el matrimoni deriva en una separació que, finalment, li va sumir en una depressió i li va acostar al món de la droga. És en aquesta època quan Javi comença a delinquir, arribant a haver d'ingressar a la presó per una condemna de tres anys i mig. Després d'aquest episodi Javi ix de presó, fa dos anys aproximadament, i en trobar-se sol i sense suport, acaba vivint en el carrer, on continua amb el consum.

PERFIL 4 (jove, espanyol, patologia dual): Marcos procedeix d'un poble pròxim a València, té 33 anys i és el menor de 6 germans (totes xiques excepte ell). Marcos es

reconeix un xic nerviós des de xicotet i, encara que no especifica el tipus de patologia mental que pateix, tal vegada perquè no és conscient, sí que manifesta que des dels 13 anys prenia medicació, que va arribar a estar ingressat en un centre de menors durant la seua infància i que amb 18 anys va rebre tractament psiquiàtric. Marcos va caure en el món de la droga, des dels 14 anys és consumidor, variant el tipus de consum amb el pas del temps. En aquest cas es repeteix el pas per presó, el qual ja va venir precedit per una etapa de *sinhogarismo de 7 mesos que, després de la seua posada en llibertat, ha continuat des de fa ja més d'un any.

3.2. Anàlisi dels relats

Tractarem d'anar arreplegant les principals interpretacions dels relats obtinguts en funció de les categories que hem analitzat i sobre la base de la importància atorgada en les mateixes.

3.2.1. Relacions amb les institucions socialitzadores de la infància

Quan parlem de les institucions socialitzadores de la infància, el nostre objectiu se centra a tractar les circumstàncies relacionades amb el desenvolupament vital, l'escola, el col·legi, l'evolució de la infància, la joventut, els amics, la ruptura d'aquests vincles o la seua conservació, etc. En els casos estudiats, ja siga amb un major o menor grau d'absentisme, els entrevistats acudien al col·legi des de xicotets, probablement gràcies al fet que a Espanya existeix un sistema educatiu públic. Encara així, el rendiment escolar no sembla que anara molt elevat. La motivació d'aprendre i formar-se no superava la motivació de guanyar diners per a poder tenir una major autonomia i portar una vida millor, alguna cosa que va limitar les possibilitats de cursar estudis superiors i, com veurem més endavant, va afavorir el distanciament respecte a les seues famílies d'origen des de joves.

El procés de socialització que van viure des de la seua infància va venir marcat pel seu grup d'iguals. Tant Miguel com Javi, que

comparteixen un caràcter extrovertit, es relacionaven amb amics del barri, no obstant açò, aqueixos vincles no s'han conservat ja que, en l'actualitat, no mantenen contacte amb amics de la infància. Com conta Miguel, en referència als seus amics del carrer: *"Pràcticament m'ajuntava amb tots"*, però veiem com, la falta de consistència d'aqueixos vincles deriva en la pèrdua de la relació: *"Sí, vaig perdre el contacte amb tots, em vaig venir ací i... pufff..."*. En aquesta mateixa situació de manca relacional es troba Hasan, qui des de xicotet va saber de primera mà que era migrar doncs, per motius de treball, el seu pare havia de canviar de ciutat cada cinc anys. Aquest fet, indubtablement, va condicionar les relacions socials de Hasan, que va ser incapaç de mantenir vincles forts i estables en el temps. De fet, en preguntar-li si va mantenir llaços d'amistat duradors ens diu: *"No, perquè cada ciutat 5 anys i canviar"*.

Per la seua banda, Marcos, en la seua trajectòria vital, comenta que des de jove es va iniciar en el món de les drogues, denominador comú en el seu grup d'amics del barri. De la mateixa manera, el contacte amb la delinqüència també va ser primerenc, havent d'ingressar en un centre de menors després d'amençar amb un arma al pare de la seua núvia. En aquest cas, Marcos, que resulta ser una persona influenciable, va canviant d'amics amb el pas del temps, fins a perdre el contacte amb aquells amb els quals va compartir la seua infància.

3.2.2. Relacions familiars

L'apartat de la família resulta especialment revelador. En abordar el tipus de relacions familiars, interessa principalment la modificació i ruptura de les mateixes, així com el distanciament respecte a l'entorn familiar, les conseqüències de viure en el carrer, la seua importància en el procés d'exclusió, etc. En un procés de pèrdues la família pot esmor-teir els efectes d'una major vulnerabilitat. Es diu que quan una persona entra en situació de carrer, perd els vincles amb el seu entorn (família, amics, etc.), encara que en realitat,

la norma general és que la falta d'unes relacions sòlides i estables, són les que faciliten que una persona acabe vivint en el carrer.

Aquest tema és d'especial sensibilitat en el discurs dels entrevistats i comporta una major dificultat aprofundir sobre el mateix. Les xarxes socials de Miguel abans de viure en el carrer se centraven en la seua parella (amb qui va tenir un fill i va iniciar una relació des de molt jove: *"ja amb 18 anys vaig començar a viure independent"*), els seus germans, el seu pare i, com ja hem dit, els seus amics del barri. Com ell mateix reconeix, arriba un moment en la seua vida en la qual perd el treball i, en recórrer a el seu entorn, no troba resposta: *"Sempre que he tingut diners els he donat diners, i l'única vegada que m'ha faltat fa tres anys i mig, em vaig quedar sense treballar i els vaig demanar un suport de tal i qual, de diners, i després no..."*. El seu testimoniatge dóna a entendre que, o bé els vincles que li unien al seu pare i germans no eren forts (segurament la mort de la seua mare va alterar considerablement la dinàmica familiar), o bé la seua família tenia els seus motius per a no recolzar-li. De fet, el seu pare, que decideix no prestar ajuda a Miguel, sí que li la presta al fill d'aquest, a qui ha criat i amb qui conviu actualment. Miguel apunta al fet que la relació amb el seu pare, malgrat l'afecte que li té, mai va ser bona per l'estricta que era: *"ha sigut una miqueta estricte però sempre serà el meu pare i sempre el voldré"*. Miguel construeix un relat de *"abandó"* que es troba alguna cosa distorsionat respecte a la realitat, doncs, una vegada s'ha reprès el contacte amb la família, des d'una intervenció professional, aquesta sí que ha mostrat interès a conèixer la seua situació i ajudar-li.

Per la seua banda Javi, que també procedeix d'una família nombrosa, repeteix el distanciament, manifesta una mala relació, de la qual responsabilitza a alguns dels seus membres (*"Amb la meua mare no em parle. No em parle per qüestió de la meua neboda, que està feta rebel, s'ha fet rebel, llavors, parla malament, no és que parle malament de*

mi, sinó que ha ficat molta cisalla, i ella no ha de dir res"). Dels seus germans, més d'un ha passat per presó, només manté contacte amb un. Respecte a la família adquirida, Javi assenyala a la seua excessiva dedicació al treball com a focus dels problemes, els quals es van veure agreujats amb el naixement de la seua filla, ja que al poc temps va finalitzar la relació: "Si et dic la veritat, si ho arribe a saber, no haguera treballat tant. Mira el que m'ha costat. M'ha costat el divorci, m'ha costat tot". Amb la separació, Javi cau en una depressió que li porta a intentar acabar amb la seua vida en repetides ocasions. Comença a prendre medicació i es converteix en addicta a les pastilles. En aquesta etapa coneix a una xica, consumidora, amb la qual inicia una relació i a través de la qual amplia el camp de consum, en paraules de Javi: "Llavors, què passa, jo estava amb depressió... jo... com et diria jo... ja no tenia el meu consum de... de pastilles, ja vaig pujar un altre escaló. Vaig començar a consumir cocaïna, esnifada, vaig començar a fumar cocaïna, vaig tocar una mica l'heroïna, entre cometes, perquè jo mai m'havia agradat, l'he tocat, però...". És aleshores, i motivat per la cerca de diners ràpids i fàcil amb el qual sufragar les despeses associades al consum, quan Javi realitza els primers robatoris, fins a acabar a la presó. Amb la seua entrada a la presó Javi va veure les seues xarxes socials reduïdes quasi per complet, si bé, des que va començar la seua carrera delictiva, els seus llaços socials ja estaven deteriorats. A la seua filla no la veu amb prou feina, com tampoc manté contacte amb la seua exdona o la seua antiga parella.

Per a Hasan, el procés migratori ha condicionat les seues relacions familiars, de caràcter introvertit, parla de la seua família propera (els seus pares i els seus tres germans) com els seus vertaders vincles en el seu país d'origen, els únics que generen els sentiments d'enyorança que encara avui dia mostra. En aquest cas, a pesar que les relacions familiars són bones, parlen pràcticament tots els dies per telèfon, i a pesar que no ha construït noves xarxes a Espanya,

el somni de Hasan de trobar a Occident una vida millor és major que la solitud que pateix. De fet, després d'exposar la motivació que li va fer venir a Espanya: "La gent que tenia cotxes, diners, bona vida... I nosaltres al Marroc no tenim gens, per què no m'en vaig a Europa a guanyar més diners? Perquè la gent ve amb cotxes millor, amb més diners, amb pasta..." i després de fer balanç del que ha aconseguit amb el pas dels anys, conclou: "Fins avui no he aconseguit res, vinc ací per a canviar la vida meua, res més".

Finalment, les relacions familiars de Marcos vénen condicionades per la malaltia mental. Marcos es reconeix nerviós des de molt xicotet, fins al punt que des dels 13 anys la seua família li subministrava medicació. Prompte es va iniciar en el consum de droga, dos factors que, sumats, alteraven la dinàmica familiar existent. Malgrat haver estat ingressat en un centre de menors i haver rebut tractament psiquiàtric, han sigut la seua mare (fa poques referències al seu pare, encara sense haver-hi divorci o separació) i les seues germanes (té 5 germanes majors) les que des de sempre s'han fet càrrec d'ell, exceptuant temporades en les quals va viure d'okupa, amb amics o parella, i quan va estar a la presó. No obstant açò, sembla que s'ha anat produint un desgast, i fins i tot les seues mateixes germanes li han impedit el contacte amb la seua mare per a protegir-la. Marcos mostra un especial record cap a una de les seues germanes, la menor, amb la qual va conviure un període major de temps fins que aquesta, per motius laborals, li va dir que se n'anava a un altre país a treballar (moment en el qual ell es queda en el carrer). Avui en dia, diu veure esporàdicament a una de les seues germanes, que viu en la mateixa ciutat, però manifesta que cap membre de la seua família és coneixedor de la seua situació de sensellar.

3.2.3. Relacions laborals

Igual que altres àmbits, el món laboral condiona el sensellarisme. En els casos estudiats, no sembla que els entrevistats procediren de famílies amb grans manques econòmiques, no obstant açò, sí que és cert que des de joves, tant Javi com Miguel, o Ha-

san, decideixen treballar a la recerca d' "una vida millor" i una independència respecte a les seues famílies d'origen. Respecte als treballs exercits, sent treballs normalitzats, no requerien un alt nivell de qualificació (construcció, hostaleria, empresa de fusta, neteja, repartidor, etc.) però, per a Javi i Miguel, sí que suposaven una font considerable d'ingressos, permetent-los independitzar-se i mantenir un elevat estil de vida en relació a l'edat que tenien. Com ens explica Javi: "Sí, sí, jo treballava. Estava treballant, sempre. Jo guanyava entre 4000, 5000 al mes... Tenia un bon sou, a més a més, el cap era jo... I bé, vivia bé, no em faltava de res".

Javi, Miguel i Hasan, els tres treballadors de la construcció, manifesten que la crisi econòmica està tenint un gran impacte en la seua situació, no obstant açò en la nostra opinió, es van estancant, acostumant i socialitzant en aquesta nova situació. Igual que Marcos, amb una vida laboral més reduïda, sembla que s'han acostumat a viure en el carrer i anar fent amb el que trauen d'aparcar cotxes, prestacions econòmiques (com és el cas de Javi, amb la qual podria pagar una habitació) o dels diners que els dona algun veí a canvi de tirar-li una mà amb algun nyap. Si bé la necessitat econòmica va poder forçar el fet que hagueren de viure en el carrer (sumada a altres factors), passat el temps es tradueix en una crisi motivacional.

En el cas de Miguel, és conscient que la construcció està paralitzada, i encara sent una persona resolta, passen els anys i no prova sort en altres sectors: "De moment no, però vaig a haver de començar a replantejar-m'ho perquè, anem, com seguisca així...". Com ell mateix reconeix, està esperant que millore la situació, i així van passant els anys, i ell segueix en el carrer. Diu que no té por a viure en el carrer, tal vegada, s'ha adaptat a aquesta manera de vida, en el qual juga un paper important el consum, i igual que els seus companys, s'ha estancat, ara com ara no troben motivacions que els espenten a eixir. Encara sent relativament joves, i amb tota

una vida per davant, el temps que romanen en el carrer juga en contra seva, doncs a poc a poc es van introduint en una espiral de la qual és difícil escapar.

3.2.4. Relació amb la salut

El fet de viure en el carrer comporta una sèrie d'efectes respecte a la salut que es veu deteriorada. També resulta oportú estudiar les possibles situacions de dependència de consum de determinades substàncies, que indubtablement afecten a la salut, així com la presència de patologies mentals. En els casos estudiats, les conseqüències en el seu estat de salut, tal vegada per la seua edat o pel temps que porten en el carrer, no són alarmants. Igualment, i malgrat haver dut a terme pràctiques de risc, cap d'ells manifesta tenir cap tipus de malaltia infecte-contagiosa.

No obstant açò, com a denominador comú es troba el consum, al que tots ells li resten importància, i fins i tot ho arriben a negar. En el cas de Hasan es tracta exclusivament d'alcohol, mentre que Miguel, Javi i Marcos presenten majors nivells d'addicció, si escau, a cànnabis, alcohol i pastilles tranquil·litzants fonamentalment. Tant Marcos com Miguel es van iniciar en el consum a una edat primerenca, en concret, amb 15 anys Marcos consumia cocaïna i heroïna, que va abandonar fa 7 anys per a passar-se a la metadona, tranquil·litzants i alcohol, alguna cosa que li ha deixat seqüeles i que ell atribueix als tractaments psiquiàtrics als quals es va veure sotmès des de xicotet (dels quals guarda molt mal record). Per la seua banda, com es va apuntar anteriorment, Javi, arran de la depressió en la qual es veu submergit després de la seua separació, comença a prendre medicació, convertint-se en addicte a les pastilles. Poc després àmplia el camp de consum (principalment cocaïna, encara que també manté contacte amb l'heroïna). A pesar que els tres han tingut èpoques amb un consum més descontrolat, no es pot negar els perills que comporten les addiccions que en l'actualitat pateixen i que no es plantejen abandonar de moment, addiccions que condicionen el seu dia a dia i que ells

minimitzen. Es traça una espiral posat que, si bé és evident que el consum dificulta l'eixida del món del carrer, simultàniament, ells mateixos utilitzen la seua situació de sensellarisme, com és el cas de Miguel, per a justificar el consum: *"Sí, si trobe un treball... M'agradaria anar a un gimnàs, i posar-me fort i tal... Però ara com no hi ha ni treball, ni vida, doncs... Un s'ha d'adaptar al carrer, al que és"*.

En aquest apartat, resulta necessari realitzar un esment especial a la malaltia mental. Marcos representa un clar exemple de com aquest tipus de patologies generen un estrès addicional en la família que durant anys intenta suportar però que, quan els recursos són insuficients i la situació es fa insostenible, deriva en l'abandó del malalt com a mesura d'autoprotecció. En l'actualitat, en observar a Marcos, queda palesa com quan en la seua vida apareixen persones que actuen com a "tutors", bé siga un professional o un company del carrer que assumeix aquest rol, la seua situació millora i adopta una major cura del seu aspecte i higiene, així com un major control en el consum.

També, i finalment, aprofitem per a denunciar les innombrables barreres que, pel que fa a assistència sanitària, s'estan posant a la població immigrant. A pesar que Hasan no ha requerit una atenció sanitària en els últims mesos, a través del Projecte Rehoboth, els qui viuen en el carrer ens expliquen les traves que troben en aquest àmbit pel fet de ser immigrants, condemnant-los a l'endeutament i, en conseqüència, a la impossibilitat de regularitzar la seua situació en un futur.

3.2.5. Relació amb la societat i configuració de xarxes

En aquest punt, l'anàlisi se centra en la modificació o ruptura de la relació amb la resta de la comunitat, que no té per què derivar en un aïllament total, sinó que poden aparèixer relacions personals d'ajuda, certs suports, punts de comunicació, etc. De la mateixa manera, igual que moltes relacions es trenquen, apareixen altres noves xarxes amb persones que comparteixen situacions i que

poden suposar un acompanyament que mitigue la sensació d'inseguretat, etc. També apareixen institucions, organitzacions o entitats socials que pretenen ser un punt de suport i ofereixen programes d'ajuda.

En el cas de Hasan el fet de ser immigrant ha condicionat el teixit de noves xarxes, les quals són molt limitades. Encara que és cert que manté relació amb alguns marroquins i algerians, aquests contactes se circumscriuen a aquells compatriotes que es troben en la seua mateixa situació de *sensellarisme*. Respecte a la població espanyola, Hasan manifesta sentir cert rebuig, no obstant açò, assenyala que segons la ciutat l'acolliment ha sigut diferent, per exemple, major en A Coruña que a València: *"Perquè la gent ací a València, no té confiança amb els estrangers"*.

En el cas de Javi, Marcos i Miguel, forts o febles, els vincles aconseguits en el carrer són els únics amb els quals compten. Per aquest motiu, com ja es va dir, resulta difícil fer un esforç per eixir d'aquesta situació. En aquest sentit, les seues relacions se centren en els/es professionals i voluntaris/es de recursos del sector i en persones que es troben, com ells, sense llar. En concret, especialment les persones sense llar més joves, per la qual cosa venim observant a través de Rehoboth, tendeixen a agrupar-se (encara que més que d'amics, la seua relació és de "col·legues"), convertint-se el grup en un arma de doble tall doncs, si bé impedeix l'aïllament, de la mateixa manera, potencia el consum, dificulta realitzar una intervenció i donar passos per a eixir del carrer. Dins de la seua xarxa social també apareixen altres actors, que encara amb una presència menys intensa, formen part del seu dia a dia. Entre aquests actors es troben els/es veïns/es del barri, persones que els encarreguen treballs, els donen una mica de menjar, els conviden a un cafè, etc. En el cas de Miguel, en ser un xaval jove que des de fa més de 3 anys aparca cotxes en els mateixos carrers, s'ha guanyat la simpatia del veïnat, qui també formen part d'aquest particular cercle social: *"Sí, totes*

les persones majors, tots els bars. Tots em coneixen. Jo vaig al bar, i em fa vergonya, però jo vaig al bar i li dic, posa'm un entrepà. Pren rei. De què ho vols? I em posa... Menjar ací a València no em va a faltar. Quan ja et coneix la gent. Hi ha dies que falta i que no falta, però en realitat no falta”.

Així i tot, els vincles són febles i segueix havent-hi manques afectives. No és rar que, després de passar la nit en un caixer, un carreró, o una casa *okupada* i en mal estat, acudisquen als recursos per a persones sense llar no amb la intenció de poder dutxar-se o menjar, que també, sinó perquè troben un espai on se'ls reconeix, se'ls ofereixen afecte i atenció, on relacionar-se i cobrir el seu temps d'oci. Tal vegada, abandonar el carrer els supose trencar amb la seua rutina i amb les relacions que per viure en el carrer han aconseguit. Tal vegada no tinguen la confiança suficient per a endinsar-se en un món desconegut, tal vegada, la seua autoestima està danyada i no es plantegen ni intentar-ho, tal vegada, siga necessari iniciar una intervenció basada en la potenciació, i així, motivar, capacitar, i potenciar les seues habilitats com a subjecte (Bueno Abad, José R., 2005: 126).

Reprenent el tema dels recursos, comparant respostes, sembla com si tingueren una agenda completament adaptada a aquests, de manera que, passar fam en els carrers de València, sent una mica resolt, ara com ara, resulta difícil de creure, doncs controlen a la perfecció els horaris de menjar dels uns i els altres. En el cas dels més joves, la idea d'alberg no els convenç en absolut (per les limitacions quant a intimitat, horaris i consum), per aquest motiu solen ser habituals en centres de baixa exigència (RAIS, Salut i Comunitat, Cafè i Calor, Rehoboth, Metges del Món). Aquest fet, hauria d'estudiar-se en major profunditat, doncs es corre el risc de caure en el assistencialisme i que, en tenir cobertes totes les seues necessitats bàsiques, s'estanquen i no intenten abandonar el carrer. En aquest

sentit, la coordinació entre professionals resulta crucial en vies de dirigir la intervenció en una mateixa direcció.

3.2.6. Invisibilitat

Finalment, s'ha volgut aprofundir en la percepció que les persones sense llar tenen de la seua pròpia situació, la invisibilitat que pateixen en la interacció amb les situacions normalitzades i la seua identitat més enllà de l'etiqueta de "sense llar" que sempre els acompanya i que comporta una sèrie d'estereotips i estàndards que els allunyen de la vida normalitzada. Què opina Miguel, Hasan, Javi o Marcos de la realitat de les persones sense llar? Quin autoconcepte tenen de si mateixos?

En tractar aquest tema Miguel posa l'accent que cada persona és un món, i dins del carrer no totes les situacions són iguals, un fet que és cert, si bé, com hem vist, existeixen factors en comú (deterioració de les relacions familiars, vincles socials febles, alta incidència de consum, etc.). Com en altres àmbits, existeix la desconfiança, els interessos, les crítiques i les enveges (especialment als qui cobren una prestació), o les tensions i els frecs (potenciats pel consum, les dificultats que el fet de viure en el carrer suposa i el malestar intern que presenten).

D'altra banda, i encara mantenint bona relació amb els/es veïns/es del barri, confessen sentir-se invisibles en algunes ocasions, com diu Miguel: *"Som molt invisibles perquè... al no tenir treball, al no tenir res... som pràcticament com morts en el carrer, morts vivents que caminem p'a dalt i p'a baix... i cercant una forma d'eixir d'aquesta vida però si és que... no hi ha forma, la forma és que tot canvie i..."*. Es queixen també dels prejudicis que té la societat sobre les persones sense llar, doncs es creu que tots són *"*yonkis"* i maleantes. No obstant açò Miguel insisteix en la pluralitat de realitats que conviuen en el carrer, i defensa que ell és una bona persona, que cuida la seua higiene i que, si es troba en el carrer, és perquè ha tingut un problema de

debò. Per la seua banda, Hasan també fa referència als prejudicis, si escau manifesta que viure en el carrer i ser marroquí és un doble motiu d'exclusió.

4. REFLEXIÓ FINAL

Els casos de Miguel, Javi, Marcos o Hasan podrien explicar-se des d'una diversitat de situacions personals i socials. Com hem vist en la tercera part d'aquest treball, l'anàlisi dels discursos narratius d'aquestes quatre persones coincideix amb l'exposat en la primera part quan dèiem que, el *sensellarisme*, més enllà del merament residencial, és el resultat de la combinació d'un ventall de factors que han condicionat diferents itineraris ja vinculats a successos estresants ocorreguts en la trajectòria vital de cada persona. Les persones sense llar configuren un dels col·lectius més complicats d'analitzar per la interrelació d'aquests factors i l'heterogeneïtat dels seus membres (persones amb addicció, persones que no han superat la mort d'un familiar proper, persones amb malaltia mental, immigrants, aturats, etc.). De fet, la replicabilitat de l'anàlisi dels discursos narratius ací exposats és possible atès que aquests factors han sigut tinguts en compte en l'elecció dels perfils dels quatre entrevistats, igual que ha fet en diverses recerques sociològiques realitzades sobre el *sensellarisme* a Espanya (VV.AA., 2009), i que han sigut preses de referència en plantejar el present estudi.

No obstant açò, com a denominador comú, es tracta de persones que mantien vincles socials i familiars febles que no han esmorteït una situació de carència material. Aquest és el cas de Miguel, Javi, Marcos i Hasan, els qui, des d'un major o menor grau de consciència, i derivat de la interrelació de diferents factors (drogoaddicció, malaltia mental, immigració, pas per presó, etc.), s'han vist sols i sense suports que pogueren atenuar els efectes de la falta d'ocupació. És evident que aquestes quatre històries són un clar exemple de la idea, ja exposada

en la primera part d'aquest estudi, que la precarietat que pateixen les persones sense llar no és únicament material, de fet, un dels aspectes més rellevants en l'anàlisi de la seua situació és el relacional.

El treball amb aquest col·lectiu, sobre la base d'aquesta combinació de factors, suposa tot un repte, però també, i sobretot, implica un interès a manifestar des del relacional. Un interès per conèixer a l'altre, per no jutjar a la lleugera, per fer una parada en aquest món de presses per a donar cabuda a una xarrada tranquil·la que li retorne el reconeixement com a persona, la visibilitat. Exigim, sense conèixer els seus límits i capacitats, que donen passos cap a la "normalització", que ells/aes mateixos/es abandonen el món de l'exclusió, però és molt difícil donar passos quan un/a ha perdut tota motivació, quan la societat s'oblida d'ells/es i mira cap a un altre costat, perquè al final, es deixa de creure en un/a mateix/a. Totes i tots hem de ser responsables dels nostres actes i prendre les regnes de les nostres vides, no obstant açò, hi ha factors que s'escapen del control d'un/a mateix/a i que ens poden facilitar o dificultar molt les coses.

I és que, ja no només el *sensellarisme*, sinó l'exclusió en general, més enllà de les responsabilitats individuals i les eleccions personals (que sens dubte no poden deixar-se de costat si volem parlar de subjectes actius), ve determinada per les polítiques socials vigents i l'ideal a aconseguir que socialment s'ha estipulat, alguna cosa que, com veiem, cada vegada es mostra més inaccessible. De fet, en un moment com l'actual, la falta d'ocupació s'ha convertit en un factor de marginació, mentre que, de forma paral·lela, les traves que el nostre sistema situa en la seua consecució són cada vegada majors, sent més extraordinària que comuna l'accessibilitat al mateix, fet impensable fa anys.

No és casual l'augment de joves i immigrants que viuen i pernocten en el carrer, doncs són dos dels grups poblacionals vulnerables que majors obstacles troben en

l'accés a l'ocupació. Les dades i conclusions sobre l'especial virulència de la crisi econòmica en la població treballadora immigrant no poden ser més reveladors: "La conseqüència més directa i visible de la crisi econòmica sobre la població treballadora immigrant és la desocupació al que s'han vist abocades més de 614.000 persones entre els anys 2007 i 2012. D'aquesta forma, segons la EPA, si en 2007 s'explícaven 284.000 immigrants aturats, en 2012 aquesta xifra es triplica i prop d'un milió d'immigrants (897.000 persones) està en situació de desocupació. Com a resultat de l'anterior, en 2012, la taxa de desocupació de la població immigrant s'ha situat en el 38,6 per 100, la qual cosa fa enyorar el nivell del 12 per 100 que es registrava entre 2005 i 2007" (Angoitia i Tobes, 2013). D'igual manera, respecte a la població juvenil, no hi ha més que veure les dades oficials sobre joventut i ocupació de l'Informe Joventut a Espanya 2012 de la Secretaria d'Estat de Serveis Socials i Igualtat (veure pàgines 81 i següents).

Com veiem en els discursos analitzats, al col·lectiu de persones sense llar se sumen persones que fins fa poc disposaven d'una ocupació i que, sota un panorama laboral diferent, podrien haver mantingut la seua llar, a pesar que ja presentaren, de forma prèvia, un altre tipus de problemàtiques o condicionants (en general relacionats amb l'esfera relacional). I igual que el dret al treball, són molts els drets que, impunement, es vulneren en la nostra societat. El curiós és que, en lloc de cercar i atallar l'origen d'aquestes fallades de sistema, es crea un clima d'inseguretat en el qual culpabilitzem als qui els pateixen. El resultat? una societat cada vegada més desconfiada, desarrelada i polaritzada, amb nivells creixents de pobresa i desigualtat, on cada vegada és major el grup de persones relegades a la categoria de no ciutadania i víctimes d'exclusions múltiples.

Com veiem, en parlar de l'exclusió en general, i el *sensellarisme* en particular, són diferents els nivells d'anàlisi, els quals van

des del micro (centrat en la responsabilitat individual) al macro (sistema i polítiques socials). Igualment, entre aquests dos pols, existeix una sèrie de categories que també s'han de tenir en compte. Per açò, en treballar amb persones sense llar es requereix una visió sobre la situació de cada subjecte que valore, a més, l'àmbit familiar, de xarxa i l'entorn social, considerant-se el context familiar, relacional, social, històric, cultural i comunitari (Bueno Abad, José R., 2005: 134-135). I en relació a açò, perquè cada situació és un món i perquè la combinació de factors que porten a una persona a viure en el carrer és múltiple, les respostes han de ser coordinades i adequades a aquesta varietat. El recurs, en un context en el qual el suport i l'amortiment que implica la família ha fallat, ha d'adaptar-se tant a la persona com al seu moment, i no la persona al recurs. Molts casos no troben solució en macro-albergs apartats de la resta de la societat, per aquest motiu resulta clau tant la variabilitat de recursos com una bona coordinació entre ells.

D'aquesta manera, un espai de baixa exigència, com és el cas del centre Rehoboth, pot suposar un primer graó en el camí cap a la inserció social. Un punt estratègic des d'on, a partir d'una normativa reduïda i un ampli acolliment, s'establisca un primer contacte que promoga una reflexió per part de la persona sense llar sobre la seua trajectòria vital i les seues expectatives de futur. Des d'aquesta primera fase, s'aconsegueix facilitar, a través de la motivació, l'acompanyament i l'escolta, que la persona desenvolupe actituds de predisposició per a treballar cap al canvi. Seguidament, des dels llocs d'allotjament col·lectiu, com és el cas dels albergs, es treballaria, amb les persones ja disposades al canvi i a reprendre el seu projecte de vida, qüestions com a hàbits de treball, higiene personal i dels seus estris, deshabitació a possibles dependències nocives per a la seua salut, etc.

Però com hem indicat, les peculiaritats de cada cas requereixen un tracte específic i adaptat, que resulta difícil aconseguir

si únicament es treballa amb espais "macro". Per açò, una següent fase d'inserció i emancipació, des d'habitatges tutelats o semi-tutelades en les quals es treballa l'autonomia de la persona (hàbits d'higiene, personal i de la llar, tasques domèstiques, organització i economia, cerca d'ocupació, gestió de l'oci i temps lliure, etc.), completaria el procés. Per a açò, una vegada més, és bàsic establir un pla personalitzat i mantenir la col·laboració amb les entitats que formen part de la xarxa de serveis per a la inserció social.

Finalment, i recuperant una de les idees exposades en la segona part d'aquest estudi, els recursos destinats a persones sense llar no poden ser el calaix de sastre que aculla a persones amb problemàtiques inicialment alienes al món del carrer. És necessària la presència d'una xarxa de recursos heterogènia i especialitzada que oferisca respostes a grups poblacionals característics, com són el de persones majors, discapacitats/as, malalts/es mentals, persones o famílies que viuen una emergència social, immigrants, maltractadors, etc. En cas contrari, a més del desplaçament de la persona sense llar, es potencia l'aparició, en altres col·lectius, de processos de degradació i abandó personal. Aquest és el cas, registrat de forma habitual en el projecte Rehoboth, de persones migrants que després d'haver-se quedat sense ocupació, amb el pas del temps i afavorit per la permanència en el carrer, adquireixen hàbits vinculats al *sensellarisme*. D'aquesta manera, a l'hora de treballar la inserció social de la persona, el procés adquireix una major complexitat sobre la base de la combinació de factors.

Per a finalitzar, ens agradaria aprofitar per a fer una trucada que convidi a l'acostament a la realitat de les persones sense llar, deixant els prejudicis a un costat i cercant la visibilitat i connexió amb la persona. D'aquesta forma, des de l'àmbit no professional, seria possible treballar la motivació dels subjectes, i des de l'esfera professional, planificar

un procés d'inserció adequat en el qual la disponibilitat i variabilitat de recursos juga un paper clau.

BIBLIOGRAFIA

ANGOITIA, M. y TOBES, P. (2013): *¿Cómo afecta la crisis económica a la población laboral inmigrante?*, X Jornadas de Economía Laboral, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid.

BAUMAN, Zygmunt (2011): *Daños colaterales: Desigualdades sociales en la era global*. Fondo de Cultura Económica, Madrid.

BELTRAN, M. (2003): *La realidad social*, Tecnos, Madrid.

BUENO ABAD, J.R. (2000): "Concepto de Representaciones sociales y exclusión". *Revista Acciones e investigaciones Sociales*, Nº 11. Ed. E.U. Trabajo Social. Universidad de Zaragoza, Zaragoza.

BUENO ABAD, J. R. (2005): *El proceso de ayuda en la intervención psicosocial*. Ed. Popular, Madrid.

BUENO ABAD, J. R. (2005): "La intervención psicosocial ante los escenarios de exclusión", en Tezanos, J. F. (Ed.) (2005). *Tendencias en exclusión social y políticas de solidaridad Octavo foro sobre tendencias sociales*. Editorial Sistema, Madrid.

BUENO ABAD, J. R.; MUÑOZ RODRÍGUEZ, David (2008): "Susurros del cuarto mundo: Las voces de la calle: una investigación cualitativa desde el ámbito académico del trabajo social". *Portularia*, VIII, pp. 215-229.

CABRERA CABRERA, P.; RUBIO MARTÍN, M.J. (2008): "Las personas sin hogar, hoy". *Revista del Ministerio de Trabajo e Inmigración*, núm. 75, pp. 51-74.

COLECTIVO IOÉ (2011): Efectos sociales de la crisis. Una evaluación a partir del *Barómetro social de España. Papeles de relaciones eco-sociales y cambio global*, FUEM, Nº 113, pp. 177-188.

- FERNÁNDEZ-GARCÍA, Tomás (2012): "El Estado de Bienestar frente a la crisis política, económica y social". *Portularia*, XII, pp. 3-12.
- FOESSA (2013): *Informe FOESSA 2013. Análisis y perspectivas 2013: Desigualdad y derechos sociales*. Cáritas Española Editores, Fundación FOESSA, Madrid. Disponible en <http://www.foessa.es>
- GARCÍA MORENO, J.M.; MARTÍNEZ MARTÍN, R. (2012): "Ser joven hoy en España. Dificultades para el acceso al mundo de los adultos". *BARATARIA, Revista Castellano-Manchega de Ciencias Sociales*, Nº 14, pp. 29-40.
- GARCIA ROCA, J. (2012): *Reinvención de la exclusión social en tiempos de crisis*. Cáritas Española Editores, Fundación FOESSA, Madrid.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (2012): *Encuesta de Condiciones de Vida del INE (2012)*. Disponible en: <http://www.ine.es>
- KRIPPENDORFF, K. (1990): *Metodología del análisis de contenido. Teoría y práctica*. Paidós Ibérica S.A., Barcelona.
- LAPARRA, M. y PÉREZ ERANSUS, B. (coord.) (2012): "Crisis y fractura social en Europa. Causas y efectos en España". *Colección Estudios Sociales*, Núm. 35, pp. 139-175. Fundación "la Caixa", Barcelona.
- MUÑOZ, M.; VÁZQUEZ, C. y VÁZQUEZ, J.J. (2003): *Los límites de la exclusión. Estudio sobre los factores económicos, psicosociales y de salud que afectan a las personas sin hogar en Madrid*. Ediciones Témpora/Obra Social Caja Madrid, Madrid.
- RUBIO ARRIBAS, F.J. (2007): "Ciudadanos y ciudadanas altamente estigmatizados y/o excluidos: las 'personas sin hogar'". *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, Nº 15. Publicación electrónica de la Universidad Complutense de Madrid.
- RUIZ OLABUENAGA, J.I. (2012): *Metodología de la investigación cualitativa*, Universidad de Deusto, Bilbao.
- SECRETARÍA DE ESTADO DE SERVICIOS SOCIALES E IGUALDAD (2012): *Informe Juventud en España 2012*, Madrid.
- VV. AA. (2009): *Perfil y necesidades de las personas sin hogar en Bizkaia*, EHU/UPV y DFB, Bilbao.

Cuando el exceso de protección se convierte en un problema: factores globales que inciden en el desarrollo de riesgos en los adolescentes

JOSÉ JAVIER NAVARRO PÉREZ Y FRANCESC XAVIER UCEDA i MAZA

Trabajadores sociales y profesores del Departamento de Trabajo social y Servicios sociales de la Universitat de València.

Recibido: 28 de enero de 2013. Aceptado: 27 de junio de 2014.

RESUM

El presente artículo, reflexiona en torno al hecho común y cada vez más representativo sobre cómo adolescentes, que proceden de entornos familiares socialmente ajustados y envueltos en garantías, acaban siendo protagonistas de prácticas de riesgo que derivan en su propio deterioro. Podemos afirmar, que los nuevos tiempos amparados en las garantías de la globalización, han logrado adiestrar a estos nuevos adolescentes acomodados, socializados en espacios de bienestar, preservados ante cualquier contingencia y vacunados contra las inercias de la exclusión. Como decimos, los adolescentes viven con mucha protección y muchas posibilidades, pero estas garantías no evitan los problemas. Así, algunos se adentran en una espiral complicada para ser asumida desde de sus transiciones familiares y educativo-comunitarias. Las influencias del territorio, la ruptura con las formas familiares tradicionales y los factores globales, provocan que el conflicto habite en sus espacios cotidianos pasando a ser parte protagonista en las rutinas de estos adolescentes.

PARAULES CLAU: Trabajo Social, adolescentes, globalización, sobreprotección, desviación y cambio social, riesgos.

ABSTRACT

This article reflects on how adolescents from family environments with social potential and protective guarantees eventually develop risk activities in their everyday setting. The new era of globalization could be claimed to have taught these new affluent teenagers, brought up in a comfortable welfare context, in a group that is well protected against contingencies and inoculated against the classic profile of marginalization: adolescents living with a great deal of protection and many possibilities, but without these guarantees managing to avoid problems. Hence, some fall into a complicated spiral to be assumed from the family, the stages of socialization and education-community transitions; influences of the territory, the break with traditional family forms and global factors mean that conflict may dwell in their everyday lives and become a leading player in the routines of these adolescents.

KEY WORDS: Social Work, adolescents, globalization, overprotection, deviation and social change, risks.

CORRESPONDENCIA

J.Javier.Navarro@uv.es | Francesc.Uceda@uv.es

1. INTRODUCCIÓN: UNA APROXIMACIÓN TEÓRICA AL OBJETO

Es de sobra conocido la importancia que presentan las implicaciones que tiene la familia en la educación y desarrollo personal, afectivo y motivacional de los hijos; en cómo la escuela configura el nuevo reto del acompañamiento educativo, en qué medida las actividades de ocio y tiempo libre posibilitan un eje protector / potenciador de las dinámicas de riesgo o de cómo los cambios sociales producidos principalmente en la última década y fomentados por la crisis afectan a la cotidianidad de los adolescentes, en cómo el territorio, las prácticas que se dan en él y la ordenación de los recursos que lo forman, influyen en la determinación de los adolescentes para asumir prácticas de riesgo que desembocan en problemáticas de inadaptación social penalmente sancionables.

Nos interesa acercar la mirada a los protagonistas: los adolescentes, a través de la rueda en la que viven, de sus actividades, de la percepción de aquellos profesionales que los acompañan en su proceso educativo formal de cambio y transformación hacia la madurez y de aquellos especializados ubicados en las áreas de prevención, protección y reeducación que comparten trayectorias vitales con estos. Ante todo esto, los profesionales que comparten el escenario de la adolescencia con los jóvenes inciden en la existencia de una burbuja ajena a todo riesgo que parece no afectar a estos, pero que sin embargo se acaba filtrando por alguna fisura y penetrando en el espacio cotidiano de los adolescentes, arrastrando como un ciclón que destruye lo que encuentra a su paso.

Así pues, seguidamente creemos interesante poder contextualizar algunos elementos que inciden directamente en esta relación entre los adolescentes, la protección en la que se amparan y las dinámicas de riesgo a las que están expuestos en su espacio cotidiano.

Ha de resultar ilustrativo identificar nuestro punto de partida y en este sentido nos gustaría destacar algunos factores que cobran interés en nuestro análisis; por un lado, comprender la adolescencia en la órbita estructural que se enmarca: trayectorias, elementos del territorio en clave de acción y las relaciones que en él se instauran atendiendo a las particularidades de la era tecnológica, la crisis actual de valores, de relaciones, de tolerancias y finalmente cómo construyen su personalidad y cómo son identificados... para finalizar por descubrir e invitar a la reflexión a través del fenómeno que abre la puerta de la rebeldía adolescente en la forma de comportamientos desviados.

2. LA ADOLESCENCIA EN LA SOCIEDAD

La adolescencia en sí misma constituye una construcción compleja; se ha convertido en los últimos años, en un interesante elemento de estudio. Las investigaciones se han encargado básicamente de analizar los comportamientos, las actitudes, los riesgos de la edad, los espacios de ocio, las reacciones socioemocionales, los discursos, los estratos a modo de subculturas (Maffessoli, 2004), el deporte practicado, los aspectos vinculados a la educación, las nuevas elecciones estéticas, las modas, los consumos... como reflejo cultural de la sociedad dominante (Navarro, 2004). Se han encargado estudios cuya intención básicamente era pronosticar la caracterización de la adolescencia, aunque en muchos casos la explicación a ello se deduce de los propios desajustes del entorno y de las circunstancias de la edad que asiduamente provocan ese estado de agitación que tanto desespera a los adultos y que dificulta la gestión de las pautas de crianza de padres, de los modelos educativos de profesores y tutores, etc. Ese interés por conocer y descubrir, ha producido que en muchas ocasiones se trate de analizar al adolescente solo en relación al momento evolutivo,

obviando otras cuestiones de mayor profundidad como pueden ser el espacio local en que se socializa, los itinerarios que acaban por configurar su identidad, el simbolismo que le caracteriza, los testimonios que construyen su tiempo, las estructuras por las que circula o los aprendizajes que ha atravesar hasta alcanzar la madurez.

Los adolescentes imprevisibles en su tránsito, circulan por el discurso del cambio social, y en este sentido Leccardi (2010) recogiendo las aportaciones de Zamora (1993), plantea que las principales afectaciones de los adolescentes o las cuestiones que mayor interés suscitan para ellos responden en primer lugar a variables relacionadas con la transgresión normativa, legitimada a través del continuo desarrollo tecnológico y la ampliación del perímetro de las relaciones sociales en los espacios virtuales. Es decir, la innovación legítima el constante tránsito de los adolescentes hacia el futuro y todo ello en una sociedad que redescubre por sí misma nuevas estrategias pero que deja el devenir en manos de las nuevas generaciones. En otras palabras, y recogiendo el legado de Moya (1983: 26), *“lo que esperamos es que los adolescentes y jóvenes, tomen el timón en una dirección adecuada, y aunque puedan variar el itinerario, la brújula siempre oriente al Norte porque esta será el refugio de los adultos; el futuro está en sus manos, en las nuestras ha de estar la confianza que nos transfieren sus ilusiones”*.

En estos momentos, los cambios generados a partir de las nuevas reglas de orden social han conseguido variar las trayectorias de vida de los ciudadanos, rompiendo con ello la aparente estabilidad de los procesos vitales. Esto ha sido aprovechado por los adolescentes para generar nuevos recovecos en los que poder disfrazar sus actividades. Hoy día, los adolescentes han quebrantado los elementos que unos pocos años atrás se consideraban imperturbables: el respeto a la familia, el matrimonio, la religión, el trabajo como dignidad, la socialización a

través del respeto, el discurso del esfuerzo para alcanzar objetivos de desarrollo, etc. Muchos de ellos, se han desviado del trazo social, es más, ni siquiera siguen un proceso de crecimiento progresivo (Nilan y Feixa, 2006) o lo que es más, incluso se diluyen en la presencia de lo cotidiano (Navarro, Uceda y Pérez Cosin, 2012). La sociedad posmoderna ha variado las reglas básicas de convivencia (Touraine, 2005) y en ella, se ha producido una fractura entre los valores tradicionales y los posmodernos que permite a los adolescentes un paso por lo que Lipovetsky (2003) denomina, era del vacío: un espacio dominado por lo material, por la seducción por la estética precedera con la que paulatinamente se construyen las cosas, por el individualismo de las relaciones humanas, por la trivialización y relatividad que adquieren las cuestiones realmente importantes, por las satisfacciones efímeras donde la tecnología condiciona la versión anticuada del orden material...

Pero en sí misma, la adolescencia no se opone al talante de la sociedad dominante de manera tan abrupta como parece expresarse por el mundo adulto. Podríamos decir que enfatiza algunos aspectos y trivializa otros. Más bien, se trata de una forma de entender y circular por el espacio relacional que en ocasiones dinamita el mismo espacio dominante (Cieslick y Pollock, 2002) y atendiendo a las diferentes circunstancias y crisis que viven los adolescentes, genera ondas expansivas de compleja resolución. Lo que queda claro con ello, es que los adolescentes y los adultos viven en un mismo espacio social, pero intercambian a diferente ritmo, y quizá principalmente esa vertiginosidad de los quince¹ años, es lo que distancia a unos de otros.

La sociedad sigue albergando un efecto dominó generado por la economía de consumo y el bienestar, a modo de alargamiento de la adolescencia. Hoy día, se puede ser

¹ Entendemos los quince años como eje central de las incertidumbres.

adolescente casi con treinta años², atendiendo a los niveles de responsabilidad que se deseen asumir. Los cambios sociales prácticamente instrumentalizan esa dependencia al hogar paterno como una virtud, una complicidad con el hogar. Es casi como el mundo al revés, adolescentes de quince años que desean representar un constructo adulto y adultos de treinta que desean prolongar la adolescencia atendiendo a la comodidad de la que disfrutan. Esta pseudo-adolescencia, lógicamente no hace más que demorar las responsabilidades completas, desactivar los hábitos relacionados con la madurez y manteniendo actividades de ocio inadecuadas tras no haber conseguido independizarse totalmente del nido familiar. En este sentido podemos argumentar que existe madurez cronológica, pero no así psicosocial.

Los adolescentes perciben este hecho como de mayor cercanía respecto a la posición de adultez, pero lógicamente sin asumir el concepto al completo sino que éste es trasladado semánticamente al interés exclusivo adolescente. Esta reducción fragmentada del concepto, provoca a su vez, una desafección en las normas y valores que rigen esta relación. La inmadurez trata de demorar las responsabilidades incidiendo en que estas puedan retomarse en otro momento, aunque este se retrase cada vez más y los costes a medio plazo resulten más elevados a medida que los problemas se enfrían. Estar amparado en la comodidad es una opción que sale muy barata, aunque a largo plazo sea absolutamente premonitorio de un efecto contrario al deseado. En definitiva, dejar de afrontar los problemas o incorporar sustitutos a estos, produce un efecto perverso en la medida que el individuo se incapacita para asumir tanto lo que le es propio como lo que de él se espera.

2 Podemos comprender perfectamente esta afirmación atendiendo al llamado "síndrome de Peter Pan", a través del cual los adultos siguen manteniendo la conciencia de una adolescencia ampliamente prolongada tanto en actitudes como en comportamientos.

2.1. Los condicionantes del territorio

Otro elemento que quisiéramos destacar en esta primera parte introductoria del trabajo, se traduce en el urbanismo agresivo que ilustran las grandes ciudades o focos de población. El jefe de los servicios de salud mental de la ciudad de Nueva York, el reconocido psiquiatra Dr. Rojas Marcos (1992) aborda el problema del estrés urbano, el cual induce a los adolescentes a refugiarse en sus iguales, apartándose del mundo paralelo en el que viven y sobre el que apenas encuentran puntos en común. Un mundo marcado por la supervivencia, falta de cohesión y alejado de la cercanía que requieren en ese momento de cimentación afectiva. Un mundo individualista, en el que el adolescente en muchas ocasiones se rebela contra esa fascinación de lo subjetivo, en el que vive mediante la violencia y el desajuste de sus conductas en aras de favorecer los espacios significativos que los adultos no le proporcionan. Ese mismo mundo que a la vez que le permite todo, también le anula.

Cabría ir más allá e interpretar el urbanismo como falta de relaciones humanas de calidad y atendiendo a estas cuestiones, un espacio idílico donde el adolescente se muestra capaz de proyectar sus comportamientos a modo de protesta. Un escenario social sobre el que inicia su serial de riesgo, en el que no escucha el eco de sus comportamientos y de sus virajes. El territorio por tanto, forma parte esencial de su red de impulsos. En este sentido, el espacio en el que se relaciona el adolescente se torna individualista, atendiendo a la propia evolución de las dinámicas generadas en los espacios de convivencia. Un territorio que se convierte en actor principal atendiendo a la existencia o no de recursos y posibilidades, que a su vez media entre el riesgo y la normalización y que enfatiza o disipa los problemas. En este sentido quisiéramos destacar las siguientes palabras:

"Las ciudades concentran elementos y variables descritos... Lo que acaba muchas veces concentrando y densificando situaciones ca-

renciales. Por otro lado, la ciudad amplía los márgenes de autonomía y de oportunidades, pero la cosificación del medio logra reducir los lazos y los vínculos de carácter comunitario, en un entorno más indiferente que estoicamente soporta la indiferencia de los individuos para desarrollar sus capacidades” (Subirats, 2006: 2-3).

2.2. Espacio virtual, ¿relaciones sociales?

La constante actualización social es otro hecho que caracteriza la actual posmodernidad; vemos ya sin sorpresa, cómo los cambios se apresuran a golpe de impacto tecnológico. Prácticamente no hay tiempo para la asimilación de tanta celeridad. La diligencia es la característica que zarandea nuestros espacios cotidianos por lo que no hay tiempo para adaptarse a los nuevos usos y por ende, a las nuevas condiciones de vida y su permeabilidad a otros escenarios. Además el hedonismo característico de la sociedad del bienestar, tatúa las vidas de los adolescentes y homogeniza los consumos a los que nos someten estas velocidades globales. Prima, como antes decíamos, la eterna juventud que se logra en el comercio de la estética, para estar más conectados a la seducción, cual estrategia adolescente. Paradójicamente, los adultos envejecemos pensando en cómo rejuvenecer.

Tradicionalmente, la calle y el espacio social ha sido el clima natural tanto para las relaciones positivas como de los conflictos sociales. No tenemos más que recordar la importancia de la dimensión comunitaria en el proceso de madurez democrática de este país; la movida madrileña³, se convierte a mediados de los ochenta en un ejemplo que la antropología cultural y urbana se encargó de analizar. Por un tiempo fue considerada

como un elemento emergente que animó a cambiar las estructuras mentales de los jóvenes, apostando por recuperar el tiempo perdido del periodo franquista. Nos interesa generar este ejemplo sobre la significación del espacio urbano y la participación en él de la juventud de la época. La movida representó la vida de calle, la vinculación de los jóvenes en el tránsito democrático, la transformación del espacio urbano en la liberalización de las tribus urbanas; un cambio que necesitaban las vetustas instituciones sociales y que fue génesis en la evolución de la identidad juvenil del periodo postdemocrático. Atendiendo a la visibilidad del fenómeno, la movida recibió muchas críticas (elemento que podríamos comparar al actual botellón) y para evitar esa transparencia y cuidar los espacios íntimos, los adolescentes ocupan espacios alternativos para movilizarse, básicamente a través de entornos en los que cada uno elige su margen de publicidad.

Ahora estamos en *otra movida*. Un nuevo elemento para la reflexión es el tránsito entre espacio real y espacio virtual. En estos momentos, las posibilidades tecnológicas, permiten que las relaciones se produzcan a través de chats, redes sociales virtuales y otros fenómenos de alcance global sobre los que los jóvenes argumentan la implicación de sus relaciones sociales. El espacio virtual puede decirse que ha proporcionado una doble dimensión: por un lado ha engullido al espacio urbano pero por otra ha conectado al espacio rural. Atendiendo a Castaño (2008), el bienestar tecnológico ha asumido ese papel protagonista de las *movidas callejeras* de los ochenta, transformando los entornos de socialización en mera mercantilización de las relaciones humanas para uso de las redes sociales. Como no podía ser de otra manera, a los adolescentes les ha sido reservado el primer bocado. Sin embargo, desde otra perspectiva, los adultos nos empecinamos en que los menores alberguen características propias para disponer de habilidades sociales, resolver los problemas de manera consensuada, gestionar los riesgos asertivamente, etc. Sin embargo, no llega-

3 La Movida Madrileña fue un fenómeno cultural y sociológico que surgió en el Madrid de los ochenta, coetáneo al postfranquismo. Tras el fin de la dictadura de Franco, los jóvenes modificaron los formalismos de antaño por las salidas nocturnas, al tiempo que dieron rienda suelta a su imaginación y convirtieron nuevas formas de expresión artística en una forma de vida. La movida madrileña configuró un nuevo paisaje urbano, en el que la participación social de los jóvenes se convirtió en el principal estandarte.

mos a percibir, que el espacio virtual permite resolver los problemas interpersonales a modo de "Esc".

Para los adolescentes, esta desconexión automática se convierte en la "tecla" perfecta. La capacidad de resolver los problemas adecuadamente tiene mucha relación con el entorno en que socializamos y gestionamos nuestras adversidades; atendiendo a ello, gestionar las relaciones apagando el ordenador o cambiando de pantalla entendemos que no solventa los problemas sino que los agrava. Pero además ello se convierte en lo que realmente quieren los adolescentes, resolver sus adversidades de inmediato, sin tener que dar explicaciones... este formato admite el "no me ralles". Dice Carles Sedó (2006) que el problema del espacio virtual no es el propio espacio en sí, sino del sometimiento que genera; y es que las nuevas drogas vienen *capsuladas* en formato de chip. Este espacio permite a los adolescentes comportarse alternativamente a como lo harían en la calle, porque esa invisibilidad les permite mayores licencias. Queríamos ilustrar como ejemplo de este posicionamiento, la reflexión en clave de humor que hace el colectivo EDPAC (2011: 4) "*a más pantallas, a menos calidad humana y más trastos electrónicos [entelequia: Si la pantalla es plana, ¿Cómo es el encefalograma?]; a menos comunidad -relaciones reales, no virtuales-, más consumismo de mirar [el juego en red, la consola de videojuego, la tele en el bar y en el transporte público, la web 2.0 tipo Facebook, y la abuela con el brain training]*". El mundo apantallado provoca la conexión al mundo virtual, esclavizando de algún modo el mundo real, que es donde el adolescente ha de configurar su representatividad social, su creatividad, proponer sus iniciativas, participar activamente, resolver conflictos y con ello desarrollar su socialización física.

Sin embargo, consideraremos también la perspectiva de otros autores que refieren las potencialidades que el espacio virtual plantea a modo de oportunidades para la relación y conocimiento que van más allá de lo convencional y accesible. Funes (2010), considera que las posibilidades emergentes que favorece la vir-

tualidad vinculan el desarrollo abstracto de los jóvenes y sirve también para instrumentalizar la red a modo de plataforma para la participación en el espacio colectivo. El autor refleja una postura aperturista, siempre y cuando ello se genere desde la vía de control y supervisión de los adultos; en esta línea, Roures (2006: 143). "*no debe entenderse, sin embargo, que por el simple hecho de estar influidas por las nubes de la comunicación, las relaciones resulten menos intensas*". Cuestión diferente sería preguntarse cómo se distribuyen los tiempos dedicados a la relación virtual y a la relación social por parte de los adolescentes. Quizá el equilibrio entre una y otra, refleje la opción más acertada.

3. SOCIEDAD Y ADOLESCENCIA: BINOMIO EN CRISIS

Las problemáticas, los desafíos y las crisis que rodean la adolescencia invitan a reformular la construcción y la comprensión del estatus del adolescente, y de la posición que ocupa en el orden social (Agulló, 1996). El espacio colectivo unido a los elementos propios de la socialización, permite que el adolescente sea protagonista de su propio proceso, atendiendo a la iniciativa que adquiera y a las posibilidades o costes para rentabilizar sus oportunidades.

Por otro lado se sitúa el control social, que todavía mantiene el rigor que le confirió la ilustración, aunque es cierto que ha perdido gradualmente su capacidad potestativa atendiendo a las tolerancias. El adolescente conoce los límites que circulan a su alrededor, y sabiendo que estos pueden ser mucho más permisivos, actúa. Ha crecido en un entorno de inercias pasivas (Melendro, 2011), donde la arbitrariedad, dificulta advertir las consecuencias de sus actos... Porque siempre hay una segunda oportunidad. Los paños de agua caliente, se operativizan para las situaciones de emergencia. El problema radica en tomar una situación convencional como una emergencia, o lo que es lo mismo, justificar y/o victimizar un error y con ello desvincular las responsabilidades. Así pues, el adolescente

insertado en esta miscelánea de evasivas y disculpas, permutará posiciones con la intención de justificar sus conflictos para con ello, evitar la penalización de sus agravios.

En el mundo de los adultos, nos encargamos de demonizar la adolescencia como un periodo problemático, y a menudo identificamos los adolescentes en sí mismo como conflictivos dentro de un proceso estático (son), no como un proceso dinámico (se comportan). Más bien, esta discusión requiere un nuevo planteamiento en términos de complejidad o de, ¿cómo las dificultades y los conflictos de la sociedad impactan en el desarrollo de los adolescentes y subyugan su progresión? Los adolescentes pues, no se deben analizar simplemente como una población necesitada de ayuda para reorientar sus devaneos, sino como una agrupación muchas veces inconexa y desprovista de medios para crecer autónomamente y decidir ante las dificultades. La sociedad requiere el desarrollo de nuevas formas de participación, donde los adolescentes deben posicionarse como sujetos activos, según Duarte (2001: 72) "*con mayores capacidades y mejores estrategias*".

Otro elemento que requiere un análisis cualitativo será la lejanía en las posiciones atendiendo al desconocimiento mutuo entre el *supuesto* control adulto y el *pronosticado* comportamiento irresponsable del adolescente. En este sentido, habría que plantearse, ¿qué fue primero, el huevo o la gallina? Lógicamente desde cada posición se argumentará en uno u otro sentido, pero casi con toda seguridad, la respuesta definitiva no sea del todo consensuada. Los adultos tenemos la capacidad de hacer vaticinios sobre la adolescencia sin tocar la bola de cristal, atendiendo a la experiencia vivida. Los adolescentes, por su parte, huyen del discurso fiscalizador e inmovilista del adulto, atendiendo a criterios de *soberanía dependiente*. Nos interesa mucho poder aproximarnos al porqué de las distancias, porque desde aquí se construyen las tipicidades adolescentes. Actualmente, la crisis de nuestras sociedades da cobertura a este tipo de cortocircui-

tos entre la opinión de los adolescentes y las respuestas de los adultos.

En otro nivel habría que cuestionarse, ¿qué sería la adolescencia sin su preceptiva crisis? Este periodo además genera un importante estrés para aquellos adultos que contactan con adolescentes; desde luego que las principales vías de acceso a los adolescentes, se producen desde la familia y la educación formal (Domínguez, 1999). A ello, hay que añadir el periodo histórico de crisis de lo que se ha llamado familia tradicional, atendiendo con ello tanto a nuevas tipologías de familias como de relaciones familiares. Asimismo, la crisis del sistema familiar, afecta también a otro de los grandes baluartes, venerado en otros tiempos como es la formación reglada; en el sistema educativo se reflejan las condiciones familiares, porque además entre uno y otra se dan múltiples conexiones y en cierta medida el contagio acaba pervirtiendo a ambos sistemas.

Finalmente sería interesante destacar el papel conferido a las instituciones sociales, ya que siguen marcando el compás del tiempo, aunque perdieron la capacidad de proyectar una dimensión individual. En este sentido, los adolescentes se hayan huérfanos de las garantías que en su día hubieron para alcanzar el estatus de adulto, atendiendo a la participación en las instituciones educativas, religiosas, deportivo-socializadoras. Decimos esto porque a día de hoy, el riesgo llega a cualquier frontera, incluso las más selectivas. Hoy, los adolescentes transitan por la sociedad del riesgo⁴ (Beck, 1999), un riesgo global capaz de dismantelar al más protegido.

4 El concepto sociedad del riesgo se basa en las investigaciones del sociólogo germano Ulrich Beck (1999) constatando éste que, en las sociedades actuales, el incremento de posibilidades y los nuevos intercambios que de ellas se derivan, generan a su vez una creciente producción social del riesgo. La progresión y el aumento de estos riesgos está teniendo consecuencias de todo tipo: políticas, económicas, religiosas, éticas... basadas en un modelo global capaz de alcanzar cualquier esfera. Cómo no, los adolescentes son los primeros en detectar estas inercias y quizá también en sucumbir a la seducción enmascarada que produce el riesgo.

4. ADOLESCENTES Y ADOLESCENCIAS

Antes hemos explicado los fenómenos vinculados a los adolescentes, pero no es posible referirnos a ellos sin hacer referencia a las adolescencias. La adolescencia a pesar de ser crítica no responde siempre a un mismo parámetro biográfico o a una misma línea cronológica. Es cierto que coinciden muchas de las categorías que rodean el concepto, pero hemos de ser coherentes y reconocer que no hay dos adolescencias iguales. No existe una estandarización del proceso adolescente, ni un inicio y final delimitado en el calendario. Podemos aproximarnos al concepto adolescencias en plena sinergia con las características generacionales de los adolescentes. En este sentido, será interesante recurrir a la Tabla 1, en la que Fandiño (2011) nos ilustra atendiendo las diferentes reproducciones.

Hablar de adolescencias en plural, supone desclasificar el concepto genérico, aunque si bien, atendiendo al momento histórico tal como hemos visto en la tabla, podremos analizar unas u otras relaciones adolescentes.

Las adolescencias están influenciadas por el momento histórico en el que se representan y como tal configuran el resultado del intercambio producido en un determinado contexto. Dependiendo del perímetro relacional, cultural, urbano/rural en que se relacione el adolescente, actuará. En este sentido, el territorio será clave para adolescencias ajustadas o vinculadas al riesgo.

5. CONCLUSIONES: LOS COLETAZOS DEL RIESGO Y SU INCIDENCIA EN LA DESVIACIÓN SOCIAL DE LOS ADOLESCENTES

Para cerrar la presente reflexión, nos gustaría hacernos eco de la importancia de todos

los cambios que hemos ido advirtiendo en estas páginas y cómo los adolescentes han de asumir esa responsabilidad –tan pocas veces entrenada– para integrar sus potencialidades y gestionar sus riesgos de manera adecuada. Hemos visto cómo los tentáculos de la globalización y de las plataformas virtuales son capaces de conectar las garantías con los riesgos y cómo los adolescentes pueden verse influenciados por adolescencias no deseadas ni buscadas, cómo la crisis actual de valores unida a las disfunciones familiares pueden recrear los déficits afectivos y comunicativos de los jóvenes construyendo espacios paralelos ajenos a todo control formal, normativo, etc. Así que delimitar los elementos relacionados con la desviación social de los adolescentes, se convierte en tarea compleja. Mientras en algunas culturas y/o zonas geográficas la desviación social de los jóvenes, se convierte en aplicar definiciones que posteriormente ilustra el Código Penal; en otros los factores de desviación juvenil incluyen una gran variedad de actos, confrontaciones y cuestionamientos. Existen determinados sistemas y épocas en los que la desviación se ha insertado en las regulaciones jurídico-normativas de una manera más sacionadora o más recuperadora⁵, y atendiendo a estas circunstancias, la fórmula para la resolución de determinadas conductas desviadas, se ha realizado bien desde la vía punitiva o bien desde la mediación, en un enclave de aproximación más cercano y dialogado.

La cuestión conceptual que representa el proceso de desviación juvenil nos obliga, ante todo, a esclarecer dos conceptos: comportamiento desviado y juvenil. Así pues, a lo largo de la literatura criminológica, tradicionalmente se ha considerado que la delincuencia juvenil, es una forma de desviación aguda e inadaptación. En este

⁵ Por ejemplo a través de la Ley de Vagos y Maleantes, muchos mendigos que no habían cometido delito alguno, madres solteras procedentes de familias reputadas, es decir, individuos con un comportamiento desviado no delictivo fueron confinados durante largos años en instituciones públicas del tipo manicomios, alejadas de todo contacto social y de todos medios inclusivos.

TABLA 1. Descripción de las diferentes adolescencias

Generación A (Adolescente)	En 1899, surge el reconocimiento social de un único estatus a quienes ya no eran niños pero que aún no eran plenamente adultos; un reconocimiento no falto de ambigüedad porque si por un lado se saludaba el carácter natural del nuevo estatus, por el otro se subrayaba su carácter conflictivo.
Generación B (Boyscout)	Un modelo de separación del mundo de los adultos que crea una "cultura juvenil" de naturaleza espiritual en los ambientes escolares; cultura en la que se separa a los niños de las niñas para evitar contactos prematuros que hicieran peligrar la masculinidad de los chicos y corrompieran la feminidad de las chicas.
Generación K (Komsol-organización juvenil comunista)	Una organización juvenil adaptada a las necesidades del estado revolucionario: los chicos y las chicas (la división sexual desaparece) son agrupados en grados de edad que sirven para desarrollar actividades de ocio y formación cívico-militar. La juventud reemplaza al proletariado como sujeto primario de la historia y la sucesión generacional sustituye la lucha de clases como herramienta principal de cambio.
Generación S (Swing)	Las doctrinas políticas del nazismo y el fascismo consiguen movilizar a los jóvenes durante los años treinta. Sin embargo, algunos grupos juveniles encuentran en la música y el baile un espacio a donde escapar de estas tendencias autoritarias, asumiendo formas como el misticismo, el sensualismo y la indiferencia moral que determinan la emergencia de una "crisis de autoridad".
Generación E (Escéptica)	Los jóvenes de posguerra se caracterizan por su falta de compromiso político y moral, por su conformismo con la sociedad establecida y por su adaptación funcional en pro de aprovechar plenamente todas las posibilidades que le son permitidas.
Generación R (Rock)	El alargamiento de la permanencia de los jóvenes y las jóvenes en instituciones educativas y la aparición del "consumidor adolescente" consagran el nacimiento de una nueva clase de edad en los países industrializados. La escuela secundaria se convierte en el centro de vida social de una nueva categoría de edad: el <i>teenager</i> .
Generación H (Hippy)	La juventud ya no es considerada un conglomerado interclasista, sino una nueva categoría social portadora de una misión emancipadora. Es decir, la juventud es vista como una "nueva clase revolucionaria" con la misión de crear una cultura alternativa a la dominante en la sociedad: una contra-cultura.
Generación P (Punk)	La juventud se representa como un estilo surgido de los vientos de crisis con la provocación como bandera, un estilo de vestir ecléctico como imagen y una música electrizante como símbolo de rebeldía.
Generación T (Tribu)	El incremento de la desocupación juvenil y el hundimiento de las ideologías contraculturales generan discursos que crean una actitud entre cínica y desencantada en microculturas juveniles, nacidas de los márgenes contraculturales del territorio urbano.
Generación R (Red)	Los jóvenes de hoy son la primera generación que llega a la mayoría de edad en la era digital y que vive no sólo el acceso más grande a computadores e internet sino el impacto cultural de las tecnologías de información y comunicación (TIC) en la sociedad y en su visión de la vida y del mundo.

Fuente: Fandiño (2011), tomado de Feixa (2006).

sentido, siguiendo a Valverde (2003: 121) y relativo a su valoración conceptual "*desviación es la conducta resultante del fracaso del individuo en adaptarse a las demandas de la sociedad en que vive*". Pese a que por influjo de la escuela clásica del derecho penal y el positivismo psicobiológico, ha sido frecuente considerar el fenómeno de la desviación como una realidad inadaptativa exclusi-

vamente individual; sin embargo, en estos momentos prácticamente la mayoría de los estudios sobre la desviación, afirman que las formas de desviación social responden a parámetros globales (Scandroglio y López, 2010) estrechamente vinculados a los tipos penales que las sociedades van describiendo y reflejo de las principales características de las mismas, por lo que, si se quiere

comprender el fenómeno de la inadaptación resulta por fuerza ineludible conocer los fundamentos básicos de las relaciones sociales, con sus maniobras y sus alertas.

Teniendo en cuenta lo que ha quedado expuesto, Herrero (2000: 79) define la desviación como “*el fenómeno social constituido por el conjunto de las infracciones, contra las normas fundamentales de convivencia, producidas en un tiempo y lugar determinados*”. En este sentido, las conductas desviadas se producen por la interconexión de factores de riesgo sin que los factores de protección logren reducir esa escalada, ejerciendo un influjo de descompensación no percibida.

Visto el concepto de desviación resulta entonces necesario delimitar el apellido *juvenil*; es decir, ¿Qué diferencia la desviación juvenil de otros tipos?, ¿Por qué se desea separar conceptualmente el término?, ¿cuándo la desviación es juvenil? A mediados de los setenta, Göppinger (1975), identificaba que el sustrato joven debía ser entendido en un sentido amplio, abarcando las edades que según Esnaola (2005) sitúa en la adolescencia, como aquellas comprendidas entre los catorce y los veintitrés años, concibiendo en este intervalo de edades una subdivisión entre adolescentes por decreto y adolescentes por defecto⁶. Ampliando todo ello, Herrero (2000) plantea el término delincuencia juvenil en un concepto eminentemente socio-histórico. Y en este sentido, Garrido y Montoro (1992: 203) definen la conducta desviada en los jóvenes como “*una representación, porque su definición y tratamiento legal responde a distintos factores en distintas naciones, reflejando una mezcla de conceptos psicológicos y legales*”. De ello, técnicamente concluimos que aquél joven que manifiesta conductas o comportamientos desviados es aquella persona etiquetada

como tal, en fase metamórfica, que sobrepasa las medidas establecidas por el control social, que en una elevada proporción de casos no supera los dieciocho años, que comete un hecho que está tipificado por el código penal y castigado por las leyes y que como tal podría suponerle perder la libertad de la que goza.

Así pues, la desviación juvenil se inscribe como fenómeno de ámbito global que afecta a la crisis de las sociedades postindustriales, que actúa prácticamente en la penumbra, que vertiginosamente se extiende desde los puntos más céntricos y concurridos hasta los suburbios de las ciudades industrializadas, desde las familias acomodadas hasta las más vulnerables, es un problema que encuentra sin la necesidad de rastrear en todas las capas sociales.

El pasado quedó obsoleto de aquellos eclécticos indicadores de marginación y exclusión, desde donde las raíces de la delincuencia iban arrinconando el desarrollo y el progreso. Actualmente la desviación puede generarla cualquier individuo, pues los patrones de desviación se han extrapolado a cualquier realidad, tanto física como virtual. Esta es pues, la base de nuestro argumento, los riesgos y en un sentido amplio, la delincuencia que se asocia a estos se ha globalizado, así que cualquier individuo puede ser absorbido por los tentáculos de la desviación sin la necesidad de acercarse interesadamente a los estratos de precariedad, porque la fragilidad como las posibilidades de progreso se encuentran entrelazadas entre sí. Aún cuando los niveles de protección, confianza e incluso posibilidades de crecimiento son elevados y simultáneamente el adolescente sigue sometido a estas prácticas existe un elevado porcentaje de caer en las redes del fracaso. Estas dinámicas suelen reproducirse en climas donde los factores que tratan de proteger y ocultar las carencias de los adolescentes, dan cobertura a otras inconsistencias poco perceptibles a los sentidos que favorecen rupturas que impiden afrontar con éxito la resolución de conflictos.

6 Clasificar esta división, precisando que el término “*decreto*” identifica a aquellos adolescentes que encuentran su proceso de maduración desde un formato estándar o ajustados a los estudios evolutivos. Atendiendo por el contrario el concepto “*defecto*”, vinculado a un retraso bio-psico-social caracterizado por la ausencia de responsabilidad y la escasa asunción de constructos culturales.

6. BIBLIOGRAFÍA

- AGULLÓ, E. (1996): *Juventud, trabajo e identidad: la centralidad del trabajo en el proceso de construcción de la identidad de los jóvenes*. Tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- BECK, U. (1999): *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- CIESLICK, G. y POLLOCK, E. (eds.) (2002): *Young People in Risk Society. The Restructuring of Youth Identities and Transitions in Late Modernity*, Ashgate. Aldershot.
- CASTAÑO, C. (dir.) (2008): *La segunda brecha digital*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- DOMINGUEZ, J. (1999): "El programa de educación familiar en el ayuntamiento de Alicante. Calidad y responsabilidad compartida". Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Instituto de Migraciones y Servicios Sociales. IMSERSO. 459-468.
- DUARTE, K. (2001): "¿Juventud o juventudes? Acerca de cómo mirar y remirar a las juventudes de nuestro continente", en Solum Donas (comp.), *Adolescencia y juventud en América Latina*, Costa Rica, Libro Universitario Regional, pp. 57-74, <http://www.binasss.sa.cr/adolescencia/Adolescenciayjuventud.pdf#page=37> recuperado 25/04/12.
- FANDIÑO, Y.J. (2011): "Los jóvenes hoy: enfoques, problemáticas y retos". *Revista Iberoamericana de Educación Superior (RIES)*, México, ISSUE-UNAM/ Universia, Vol. II, N° 4, <http://ries.universia.net/index.php/ries/article/view/42> recuperado el 25/04/12.
- FEIXA, C. (2006): "Generación XX. Teorías sobre la juventud en la era contemporánea", en *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y Juventud*, Vol. 4, N° 2, pp. 1-18, www.umanizales.edu.co/revistacinde/vol4/Carles%20Feixa.pdf recuperado 6/03/2012.
- FUNES, J. (2010): *9 ideas clave para educar en la adolescencia*. Barcelona: Graó.
- GARRIDO, V. y MONTORO, L. (1992.): *La Reeducción del Delincuente Juvenil. Los Programas de Éxito*. Valencia: Tirant lo Blanch.
- GÖPPINGER, H. (1975): *Criminología*. Madrid: Reus Ediciones.
- HERRERO, J. M. (2000): *La delincuencia desviada de la razón*. Barcelona: Ediciones 2Tres.
- LECCARDI, C. (2010): "La juventud, el cambio social y la familia: de una cultura de protección a una cultura de negociación". *Revista de Estudios de la Juventud*, N° 9, pp. 33-42.
- LIPOVETSKY, G. (2003): *La era de lo efímero*. Madrid: Anagrama.
- MAFFESSOLI, M. (2004): *El tiempo de las tribus: el ocaso del individualismo en las sociedades postmodernas*. México: Editorial Siglo XXI.
- MELENDRO, M. (2011): "El tránsito a la vida adulta de jóvenes en dificultad social". *Zerbitzuan: Gizarte zerbitzuetarako aldizkaria*, N° 49, 2011, pp. 93-106.
- MOYA, C. (1983): "Informe sobre la juventud contemporánea". *De juventud*, N° 9, pp. 25-52.
- NAVARRO, J.J. (2004): "Adolescentes: muchachos de plastelina". *Surgam*, Año XLII, N° 106, pp. 70-76.
- NAVARRO, J.J.; UCEDA, F.X. y PÉREZ, J.V. (2012): "El acompañamiento cotidiano como estrategia de intervención con adolescentes en riesgo". *Actas del VI Congreso de Educación Social*. Valencia.
- NILAN, P. y FEIXA, C. (eds.) (2006): *Global Youth? Hybrid Identities, Plural Worlds*. London & New York: Routledge.
- ROJAS, L. (1992): *La ciudad y sus desafíos*. Barcelona: Espasa Calpe.
- ROURES, E. (2006): *Plataformas virtuales y comunicación*. Observatori d'atenció a la infància. Generalitat de Catalunya.
- SCANDROGLIO, B. y LÓPEZ, J. (2010): "Investigación-acción-participativa con la agrupación Latin King en Madrid: poten-

cialidades y límites de una estrategia alternativa al control de los grupos juveniles conflictivos". *AIBR, Revista de Antropología Iberoamericana*, 5, (2), pp. 222-255.

SEDÓ, C. (2012): "Intervención con jóvenes con consumos de riesgo de drogas desde una perspectiva de género". *Taller del VI Congreso Estatal de Educadores Sociales*. Valencia. 3, 4 y 5 de Mayo de 2012. Material no publicado.

SUBIRATS, J. (2006): "¿Es el territorio urbano una variable significativa en los procesos de exclusión e inclusión social?". *Seminario de Investigación de Ciencia Política*. Universidad Autónoma de Madrid. Working papers

online series 65/2006. http://portal.uam.es/portal/page/portal/UAM_ORGANIZATIVO/Departamentos/CienciaPoliticaRelacionesInternacionales/publicaciones%20en%20red/working_papers/archivos/paper_subirats.pdf recuperado el 25/04/12.

TOURAINÉ, A. (2005): *Un nuevo paradigma: para comprender el mundo de hoy*. Madrid: Paidós Ibérica.

VALVERDE, J. (2003): *Diálogo terapéutico en exclusión social*. Madrid: Narcea.

ZAMORA, E. (1993): *Jóvenes andaluces de los 90. Escuela Pública de Animación Sociocultural*. Sevilla. Junta de Andalucía.

La racionalidad y la sostenibilidad como figuras míticas en el desmontaje del sistema público de servicios sociales

MARCELA JABBAZ

Departamento de Sociología y Antropología Social
Universidad de Valencia

Recibido: 16 de junio de 2014. Aceptado: 21 de septiembre de 2014.

RESUM

Este artículo constituye un balance de los cambios que se están produciendo en el sistema de servicios sociales de la Comunidad Valenciana: 1) Una contextualización en un eje histórico que concluye con la actual búsqueda de un “consenso retrógrado” para desmontar el sistema público y los movimientos sociales de resistencia; 2) El desplazamiento de la contención social de la crisis desde el sistema de servicios sociales al de seguridad social; 3) Las transformaciones institucionales producidas por la vía presupuestaria; 4) El “efecto bumerang” sobre los Servicios Sociales que produce la implementación de la Ley de “promoción de la autonomía personal y apoyo a las situaciones de dependencia”; y, finalmente, 5) un eje que analiza el proceso que transforma el concepto de descentralización e introduce la desconcentración: un cambio “estructural” en el diseño de las competencias e interdependencias.

PARAULES CLAU: Servicios Sociales, Descentralización, Comunidad Valenciana, reformas estructurales, racionalización y sostenibilidad, ente local.

ABSTRACT

This article is an assessment of the changes that are occurring in the Comunidad Valenciana's system of social services: 1) contextualization in a historic axis that concludes the current search for a “retrograde consensus” for dismantling the public system and social resistance movements; 2) The displacement of the containment of social crisis from the social services to the system of social security; 3) The institutional transformations produced by budgetary procedures; 4) The “boomerang effect” on Social Services produced by the implementation of the Law “Promoting Personal Autonomy and support for Dependency Situations”; and finally 5) an axis that analyzes the process which transforms the concept of decentralization and introduces deconcentration: a “structural” change in design responsibilities and interdependencies.

KEY WORDS: Social Services, Decentralization, Valencia, structural reforms, rationalization and sustainability, local authority.

CORRESPONDENCIA
marcela.jabazz@uv.es

1. INTRODUCCIÓN

Este artículo se escribe en un contexto de fuertes incertidumbres en torno al futuro del sistema de servicios sociales. Su cohesión se encuentra amenazada por fuerzas centrífugas, ya que por un lado, existen demandas sociales para ampliar y mejorar los derechos sociales promoviendo un nuevo contrato ciudadano integrador, y por otro, presiones para la vuelta a un modelo de esfuerzo individual, que restringe la protección a la caridad voluntaria y que excluye a grandes porciones de población.

Esta puja queda evidenciada por dos leyes recientes que, efectivamente, buscan avanzar en direcciones contrapuestas:

- 1) la conocida como "Ley de Apoyo a la Dependencia" que expande la ciudadanía social al crear derechos subjetivos garantizados (mientras que hasta entonces las prestaciones de servicios sociales están sujetas a disponibilidad presupuestaria y por lo tanto, no son derechos plenos y reclamables); y
- 2) la "Ley de racionalización y sostenibilidad de la Administración Local" que representaría al segundo eje de presión, porque cuestiona, como se verá, la eficiencia y la eficacia de los servicios sociales introduciendo reformas "estructurales" para desarmar la red social pública de atención primaria que existe en todo el territorio español. Esta dicotomía es una muestra de la actual inestabilidad del sistema institucional regido por movimientos pendulares que "empantanar" a toda política social.

En este escrito se pretende desarrollar algunos de los ejes de los cambios que se están produciendo en el sistema de servicios sociales de la Comunidad Valenciana, que de forma esquemática pueden enunciarse como los siguientes:

- 1) De la Pantanada de Tous a la Troika: se trata de un eje histórico que va de la mo-

vilización e implantación de los Servicios Sociales; a la búsqueda de un consenso retrógrado y la represión de los movimientos sociales.

- 2) Del viejo al nuevo asistencialismo: A partir de la crisis, la "contención social"¹ se desplaza desde el sistema de servicios sociales (basado en la proximidad y la intervención integradora), al de seguridad social (distante e inclusivo de solo una parte de la población).
- 3) La privatización silenciosa y el cambio institucional por la vía presupuestaria.
- 4) El "efecto boomerang" sobre los Servicios Sociales que en la Comunidad Valenciana produce el particular modo de implementación de la Ley de "promoción de la autonomía personal y apoyo a las situaciones de dependencia".
- 5) Y, finalmente, un eje que analiza el proceso que transforma el concepto de descentralización e introduce la desconcentración: un cambio "estructural" en el diseño de las competencias e interdependencias.

El material empírico de base de este estudio recoge los 10 años de investigaciones acerca del sistema de servicios sociales (Jabbaz, 2014; 2012; 2007; 2006).

2. DE LA PANTANADA DE TOUS A LA TROIKA²

Los servicios sociales en la Comunidad Valenciana reconocen su origen en la catás-

¹ Utilizo este concepto, por las medidas que se toman para frenar el descontento de la ciudadanía y, por lo tanto, la protesta social. Por ello, este punto también se podría haber titulado: desde las políticas de igualdad hacia las de contención social.

² Desde hace un par de años, se conoce como Troika a la tríada integrada por la Comisión Europea, el Banco Central Europeo y el Fondo Monetario Internacional que reclaman a los países endeudados "reformas estructurales" orientadas a una reducción institucional de lo público y sustentadas por el argumento del ajuste presupuestario para lograr el déficit cero. Estas entidades supervisan a los países condicionados por la necesidad de apoyo financiero.

trofe social que ocasiona la Pantanada de Tous de octubre de 1982 producida por el desborde y rotura de una represa y la inundación de 290 km² de superficie. Las catástrofes suelen poner al desnudo la fragilidad de los sistemas institucionales de protección, y en este sentido, constituyen grandes reveladores sociales. De este modo, un hecho natural (las torrenciales lluvias) funciona como catalizador social al poner al descubierto los déficits institucionales para asistir a la población afectada.

La Pantanada incrementa la movilización de personas y recursos hacia las zonas afectadas y crece la sensibilidad social y política para dar cobertura a necesidades que se hacen visibles con el proceso de democratización de la sociedad. En las entrevistas recogidas, las trabajadoras sociales recuerdan “no existían sábados ni domingos, siempre estábamos dispuestas a realizar una reunión o una asamblea para formular propuestas que ayudaran a crear el sistema de servicios sociales” (entrevista a trabajadora social).

A partir de entonces, y de forma acelerada, se van instalando Equipos y Centros de Servicios Sociales en todos los municipios de la Comunidad Valenciana. En 1988 a nivel estatal se crea un macro programa de servicios sociales, conocido como el Plan Concertado, que suple –aunque de modo insuficiente– la inexistencia de una Ley Orgánica del área para el Estado español. El Plan Concertado establece los lineamientos básicos del sistema, de los que señalo dos: universalidad de la cobertura e importancia de los municipios como entidades más próximas a la ciudadanía y, por lo tanto, como “puerta de entrada” al sistema de Servicios Sociales.

Zaragozá (2001) señala que en el año 1996 la cobertura de estos centros en esta comunidad autónoma ya alcanza al 99,5% de la población.

De este modo, durante el periodo de implantación (1982-1996) se establecen las regulaciones básicas (además del Plan Concertado, la primera Ley de Servicios So-

ciales de la Comunidad Valenciana, que se promulga en el año 1989), los procedimientos administrativos y la normalización de los servicios cuya presencia pasa a ser considerada “natural” en todos los municipios.

A ese corto periodo de implantación y burocratización, lo seguirá otro donde la administración local en general y los servicios sociales en particular ganan complejidad, porque se externalizan algunos servicios (como la ayuda a domicilio para las personas mayores) y se realizan contratos laborales bajo diferentes fórmulas (incorporando educadores sociales, animadores socio-culturales, etc.). Este no es un proceso homogéneo, el mix público/privado de los servicios varía entre municipios y la profundidad de las reformas tiene fuerte componente local, pero no afectan en lo fundamental la estructura de los servicios.

Si durante el periodo inmediatamente posterior a la Pantanada de Tous “la calle” es el escenario privilegiado desde donde se impulsan los cambios, en las etapas posteriores, son los ámbitos institucionales los que adquieren preponderancia.

En mi tesis doctoral (Jabbaz, 2012) señalo que el análisis del periodo 2003–2005 resulta de gran interés, porque por una parte, es un momento de “madurez” del sistema diseñado en 1988-1989 con el Plan Concertado y la Ley de Servicios Sociales y, por lo tanto, pueden observarse con claridad sus aciertos y debilidades³. Pero también, porque en esos años se impulsa ya decididamente la “gestión integral” de recursos sociales especializados (residencias geriátricas, centros de día, ocupacionales, pisos de acogida, etc.) que no es otra que la que luego se conocerá como “modelo concesionario”⁴ en el área de Sanidad.

3 En otro lado, he podido identificar el “círculo vicioso burocrático” del trabajo social y las asimetrías territoriales existentes en la cobertura de necesidades sociales (Jabbaz, 2012).

4 En este tipo de gestión [integral] o de modelo [concesionario], una empresa privada o una entidad social gestionan el funcionamiento, con personal propio, de los centros sociales de titularidad pública.

A partir de entonces, comienzan las transformaciones más radicales del modelo institucional, por la mencionada vía de la gestión integral y, como se verá, también por la vía del presupuesto, donde los servicios sociales municipales tendrán cada vez un menor peso.

En otras comunidades autónomas, como la de Madrid, el mix público/privado a favor de este último es mayor, porque se realizan concesiones no solo sobre los mencionados recursos sociales especializados, sino también, algunos Centros Sociales de atención primaria comienzan a ser gestionados por entidades privadas.

Con estos antecedentes, con crisis y Troika mediante, llega a fines de 2013 la Ley de Racionalización y Sostenibilidad de la Administración Local. De un lado, podría afirmarse que esta ley viene a coronar un proceso que se inicia 10 años antes. O de otro lado, que viene a producir una ruptura radical entre el presente y futuro de los servicios sociales. Como el desarrollo de los servicios sociales es desigual en el territorio español, es probable que exista algo de cierto en cada uno de estos pronósticos. Ramió (2014) señala que esta ley busca introducir una auténtica reforma en el sentido que cambia de una forma radical las reglas del juego pero que se ha hecho de forma muy accidentada y en base a "ocurrencias", aplicando la "calculadora" para reducir costos pero sin estudios serios que la solventen.

En el Preámbulo de la mencionada Ley está escrito sin eufemismos que la misma responde a la demanda de los entes financieros europeos e internacionales, y se expresa del siguiente modo: "[la reforma constitucional de fines de 2011⁵] exige nuevas adaptaciones de la normativa básica en materia de Administración local para la adecuada aplicación de los principios

de estabilidad presupuestaria, sostenibilidad financiera o eficiencia en el uso de los recursos públicos locales. Todo ello exige adaptar algunos aspectos de la organización y funcionamiento de la Administración local así como mejorar su control económico-financiero".

En el texto se introducen, al menos, tres dispositivos ideológicos que intentan dotar de legitimidad a la reforma, buscando lo que denomino como "consenso retrógrado".

En primer lugar, su título "racionalización y sostenibilidad" hace suponer que la ejecución presupuestaria de los municipios no ha sido racional ni sostenible (primer paso ideológico), pero en el caso de los municipios que sí son deficitarios se dejan de lado, además, estudios como, entre otros, el programa de investigaciones de Josepa Cucó (2013) que cuestiona el modelo de ciudad neoliberal (segundo paso), y la Ley concluye (tercer paso) en que es la gestión de los servicios personales (y no los grandes eventos o la espectacularización de las ciudades) lo que produce el déficit de los ayuntamientos.

Cada una de estas operaciones se debiera poner en cuestión: en relación al "primer paso" ¿la gestión municipal ha sido menos eficaz que la autonómica como para producir una reforma basada en la devolución de competencias?; en relación al "segundo paso" ¿por qué no se ha realizado un balance a fondo de cuáles han sido las causas de los déficits municipales cuando se han producido? Y respecto del "tercer paso": ¿por qué sin evidencias empíricas se atribuye falta de eficiencia a los servicios personales, y en particular, a los servicios sociales?

En segundo lugar, desde los medios de comunicación cercanos al espíritu de la reforma se transmite la idea de que ésta solo afectará a los municipios más endeudados. Y en el texto se introduce una idea de difícil operacionalización por la cual si el ayuntamiento puede dar el servicio al "coste

5 Se trató de una "reforma Express" de la Constitución, que contó con el aval de los dos bloques mayoritarios del Parlamento (PP y PSOE) y que se limitó a introducir en el texto constitucional el artículo 135 de estabilidad presupuestaria.

efectivo”, entonces, lo mantiene entre sus competencias, en caso contrario, tendrá que brindarse desde la Diputación provincial. De este modo, quienes no cumplan con las medidas de “austeridad” (o en los términos de la Ley con el “coste efectivo”) pueden ser “castigados” quitándoles la competencia. Esta normativa no solo es de difícil aplicación, sino también, puede generar una mayor inequidad en el trato a la población, heterogeneizando las formas de acceso a las prestaciones, perjudicando, en definitiva, de una forma diferencial a la ciudadanía, según esté ubicada su residencia.

En tercer lugar, se utiliza el “evidente” argumento de “una administración, una competencia”. Pero este sencillo enunciado no dice nada acerca de quién ha de hacerse cargo de la competencia y por qué se ha de trasladar la prestación de los servicios sociales a las Diputaciones. Desde hace muchos años, la Conselleria de Bienestar Social incumple la Ley de Servicios Sociales produciendo injerencias en las competencias locales, por ejemplo, otorgando de forma directa prestaciones sociales de atención primaria (PER, Renta Activa de Inserción, entre otras).

En síntesis, la búsqueda de consenso retrógrado (aún no logrado siquiera en las propias filas del partido gobernante) se fundamenta en crear una idea de ineficiencia en la gestión presupuestaria por parte de las administraciones locales, en evitar las duplicidades y en que solo afectará a quienes no cumplan con el compromiso fiscal. No obstante, su finalidad va mucho más allá del traslado de algunas competencias. Si esta reforma prospera se terminará con la consistencia sistémica avalada por los principios de universalidad y proximidad en la atención social, y en definitiva, se irán desmontando, uno a uno, los servicios sociales de la red pública que al presente tiene una cobertura casi completa de la población de la Comunidad Valenciana.

En este escenario se observa un resurgir de “la calle” con la aparición de un grupo de trabajadores sociales impulsados por su

Consejo Profesional denominado “Fins Açí” y de plataformas, como la de Afectados por la Hipoteca, o la de defensa de la Ley de Dependencia, cuya participación es ampliamente negada por el gobierno de la Generalitat.

Sin embargo, como ya se dijo, la Ley denominada de “Racionalización y Sostenibilidad de la Administración Local” no es una iniciativa aislada en el proceso de desmontaje, pieza a pieza, del sistema de servicios sociales. Es más bien el corolario de procesos administrativos y presupuestarios, que se analizan a continuación, por los cuales desde ya hace una década los servicios sociales y por ende, la ciudadanía, están perdiendo su espacio social.

3. DEL VIEJO AL NUEVO ASISTENCIALISMO: DEJANDO ATRÁS LA INTEGRACIÓN SOCIAL

Desde la transición democrática se desarrollan los servicios personales en los ayuntamientos⁶; y en el área de apoyo y promoción social, son los ESBM (equipos sociales de base municipal) o en otros términos, los Centros de Servicios Sociales, los que tienen como misión trabajar para la integración social dentro de un contexto con movilidad social ascendente. En este esquema, el conflicto social se individualiza y son las personas, con el soporte de políticas sociales compensatorias de las desigualdades de partida, quienes buscan la reafiliación social (Castel, 1997) en las instituciones “normales” de la sociedad (familia, trabajo, educación). Todo esto se complementa con un avance en otras instancias y una complejización del Estado de

⁶ Mientras en la dictadura franquista los ayuntamientos limitaban sus actuaciones al cobro de impuestos, la creación de infraestructuras, seguridad y cementerios; con la democracia se complejizan buscando responder a una demanda ciudadana creciente, sobre todo en servicios personales: culturales, deportivos, educativos, comunitarios, de la mujer, tercera edad y un largo etcétera.

Bienestar que despliega un abanico cada vez mayor de cobertura de diferentes problemáticas sociales.

Pero después de 35 años soplan vientos de restauración, para el retorno a un modelo similar al de la beneficencia que existió en etapas pre-democráticas. La experiencia de estos procesos de corte neoliberal en diferentes países de América Latina muestra que el cambio institucional y las medidas de ajuste son acompañadas de otras de "contención social", para amortiguar la efectividad de los conflictos sociales abiertos que puedan producirse.

Esto configura un nuevo formato para las políticas sociales en el cual la acción de los ayuntamientos se transforma en residual, estrangulada por los bajos presupuestos. Y cobra protagonismo –al menos al inicio de la crisis– la Seguridad Social, que es "la que se hace cargo" del incremento de las necesidades que produce la crisis.

Como se verá en cifras, la Seguridad Social en un principio mantiene altos niveles de protección de la población que pierde el empleo, pero luego comienza a mostrar una tendencia a la reducción, quizá por un "problema de caja" o porque, como lo atestiguan otras experiencias, en el largo plazo (y una vez concretadas las reformas estructurales del Estado de Bienestar) se pasa a lo que denomino la "doble exclusión": económico-social (marginación) y exclusión de las políticas sociales de bienestar.

En el gráfico 1 puede observarse la evolución presupuestaria asignada a las diferentes áreas de Bienestar Social de la Generalitat Valenciana. La línea que interesa al argumento que desarrollamos es la de "servicios sociales" ya que es el programa que financia a los Equipos Sociales de los ayuntamientos. Recordemos que a fines de 2006 se promulga la Ley de Apoyo a las Personas en Situación de Dependencia, lo cual hace que la mencionada línea suba del 2006 al 2008 (ubicándose ese último año en aprox. 276 millones de euros). Pero en

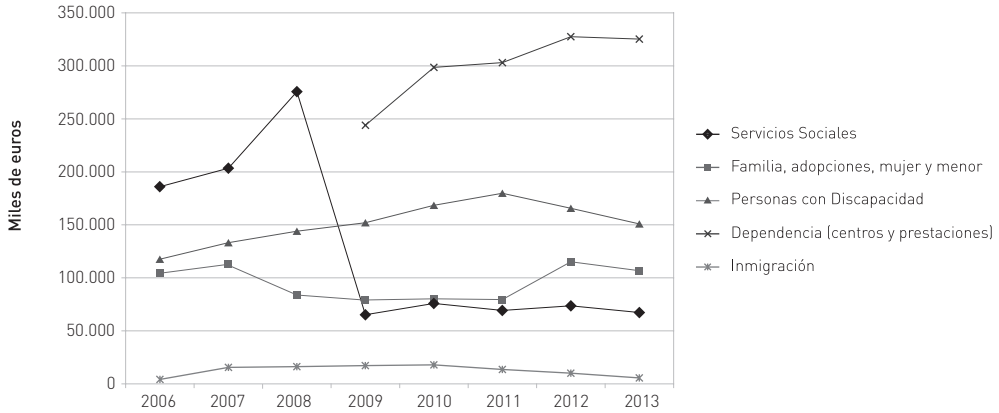
el año 2009 se divide la asignación presupuestaria y se crea un área de la dependencia separada de los servicios sociales. Este cambio en el organigrama produce un abrupto descenso en "servicios sociales" ubicándose en ese año 2009 en 65 millones y, a partir de entonces, los equipos sociales de base de los ayuntamientos no reciben incrementos presupuestario. A partir de estos datos, puede afirmarse que si desde 2009 el presupuesto entra en una línea plana, desde otro lugar, como veremos, se está dando cobertura a las nuevas necesidades sociales generadas por la crisis.

La baja financiación que sufren los servicios sociales de los ayuntamientos tiene una repercusión muy grande, porque la gente acude a sus oficinas, pero no encuentra respuestas. Reaparecen en algunos municipios elementos del enfoque asistencial de la Beneficencia como la entrega de ropa y comida, de forma directa o por intermedio de entidades como las Cáritas Parroquiales. También, el dinero del "07" destinado a cooperación internacional es desviado a las entidades sociales para este tipo de asistencia social. Todo ello produce una subversión en los valores del Trabajo Social como profesión basada no en la caridad sino en la intervención social, acompañada de una pérdida de protagonismo e importancia social, justamente en el momento en que serían más necesarios.

La población vulnerable que tenía como referente a los servicios sociales municipales comienza a ser desterrada de este espacio referencial, perdiendo también los ayuntamientos, como entidades próximas a la ciudadanía, su función de integración social.

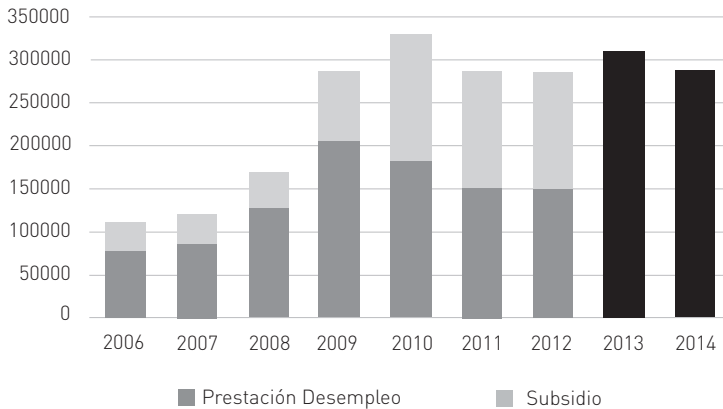
Veamos qué sucede con el sistema de protección de la seguridad social, tanto en lo referido a prestaciones contributivas como a subsidios asistenciales. En el gráfico 2 queda patente el incremento desde el 2006 al 2009 de las prestaciones contributivas, luego (de 2010 al 2012) un descenso compensado en parte por los subsidios.

GRÁFICO 1. Evolución presupuestaria Programas de Bienestar Social de la Comunidad Valenciana

Fuente: Presupuestos Generales GV.

GRÁFICO 2. Evolución del número de prestaciones de la Seguridad Social en la Comunidad Valenciana (en 2013 y 2014 no se discrimina por tipo de prestación)

Fuente: Ministerio de Empleo y Seguridad Social.

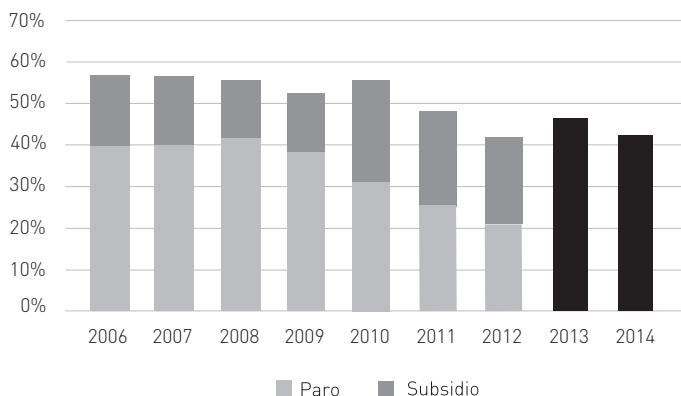
Del 2013 y 2014 contamos con información global (no discriminadas según sean prestación contributiva o subsidio). En estos años puede observarse que el número de prestaciones se mantiene alrededor de las 300 mil.

Paralelamente, la tasa de desocupación en la Comunidad Valenciana durante el periodo 2006-2014 pasa del 8,5 al 28%. Por ello, en el gráfico 3 donde se presenta la relación entre el incremento del número de benefi-

ciarios de prestaciones y subsidios respecto del incremento de la tasa de desocupación, observamos una cuestión desconcertante: pese al crecimiento geométrico de las prestaciones de la Seguridad Social, se disminuye el nivel de protección de las personas en situación de desocupación.

Si en el año 2006 la protección alcanzaba al 57,2% de las personas desocupadas; en el 2014 la cobertura ha disminuido, ubicándo-

GRÁFICO 3. Evolución de la tasa de cobertura de las prestaciones (paro y subsidio) sobre la población desocupada

Fuente: Ministerio de Empleo y Seguridad Social y EPA-INE.

se en el 41,8% (un 15,4% menos). Otro dato significativo es el paulatino incremento de la proporción de los subsidios frente a las prestaciones contributivas.

En definitiva, dos cuestiones: 1) Es el sistema de Seguridad Social y no el de Servicios Sociales municipales el que ha recibido fondos adicionales para, durante la crisis, paliar las situaciones de carencialidad. Justamente el importante incremento de los subsidios no contributivos da cuenta de la decisión política de financiar al Sistema de Seguridad Social (y no al de Servicios Sociales) ya que sobre los subsidios podría existir discrecionalidad en su asignación (y no así sobre las prestaciones contributivas que suponen un cuasi contrato por ser el resultado de aportes a la Seguridad Social); y 2) Una paulatina, pero sistemática, disminución de la protección social.

Concluyendo este punto, se asiste a un cambio en el paradigma de protección social y a una "destitución" de entidades (los ayuntamientos) y profesionales (los y las trabajadoras sociales) del marco de las políticas sociales. También, ya no es una prioridad la integración social (el contrato de inclusión) y se intenta volver a enfoques asistenciales, con un incremento del con-

flicto social, tanto en su vertiente individual (o sea, violenta, por la vía de la delincuencia, la desintegración familiar y social, la prostitución) como en su vertiente colectiva, o sea, la protesta articulada, de partidos y movimientos sociales.

En España y en la Comunidad Valenciana en particular, las transformaciones, además de afectar a los perdedores de siempre en las crisis (los más vulnerables socialmente), produce perjuicios en otros actores sociales pertenecientes al campo institucional y profesional, concretamente, los entes locales y la profesión del Trabajo Social.

4. PRIVATIZACIÓN SILENCIOSA Y CAMBIO INSTITUCIONAL POR LA VÍA PRESUPUESTARIA

Anteriormente, se ha señalado que la Ley de Racionalización y Sostenibilidad de la Administración Local de fines de 2013, vendría a dotar de legalidad a un proceso que de forma solapada se inicia, al menos en la Comunidad Valenciana, hace 10 años. Por ello, en este punto y a partir del análisis de

los presupuestos de la Generalitat Valenciana (GV), se reflexiona acerca de cómo reformas técnicas de la gestión de lo público pueden ocultar un cambio significativo en el modelo institucional. Y que ello se produzca sin el conveniente debate democrático en torno a qué es deseable respecto de la distribución competencial y entre agentes públicos y privados.

En el gráfico 4 se destaca el crecimiento exponencial de los gastos financieros derivados del endeudamiento de la GV, pero no será este el eje del análisis, sino su impacto diferencial sobre los capítulos 2 y 4, que se explica a continuación.

El capítulo 4, "transferencia corrientes", se refiere a la parte del presupuesto que no ejecuta directamente la GV sino que se transfiere a ayuntamientos, mancomunidades, empresas públicas y entidades sin fines de lucro. Mientras que en "gastos de funcionamiento" [cap.2] además de lo que indica su propio nombre, se incluyen los contratos con empresas privadas.

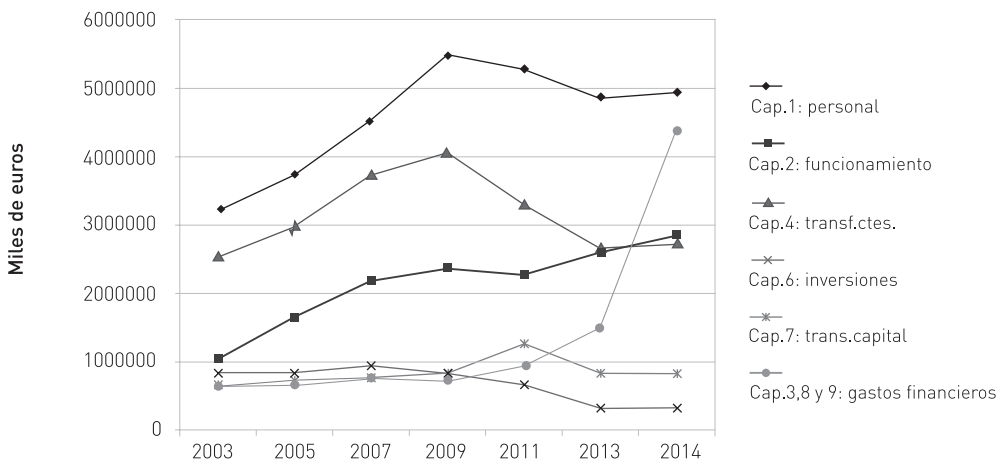
En el gráfico puede verse un crecimiento sostenido de los "gastos de funcionamiento" que pasan de 1.041 millones de euros

en el año 2003 a 2.855 millones en 2014, lo que se explica por el crecimiento de la porción privada (en el presupuesto actual, 2014, el 49,62% del capítulo 2 está previsto para contratos con empresas privadas). Paralelamente, las transferencias corrientes disminuyen, pasando de 4.060 millones en el año 2009 a 2.719 millones en el presupuesto de 2014 (volviendo al nivel de 2003).

¿Qué implica todo esto? Que en un contexto de restricciones, la gestión presupuestaria se orienta a una enorme transferencia económica hacia la empresa privada en detrimento de los entes locales y las asociaciones civiles. La visualización longitudinal de los presupuestos nos permite comprobar que la llamada "racionalización" del gasto encubre, en realidad, un cambio de modelo: basado en la gestión privada y en la reducción de los servicios públicos gestionados públicamente.

Profundicemos en un área que interesa a este artículo: la de Bienestar Social. En ésta, el presupuesto de 2014 reserva 245 millones de euros para contratos con el sector privado para la gestión de recursos públicos (residencias, centros de día, ocu-

GRÁFICO 4. Evolución del presupuesto de la GV por capítulos

Fuente: Elaboración propia en base a Presupuestos Generales de la Generalitat Valenciana.

pacionales, etcétera), ya que, como se ha dicho, es en este sector donde se "experimenta" primeramente la gestión "integral" (eufemismo de gestión privada).

Paralelamente, el total de las transferencias corrientes previstas alcanzan los 348 millones de euros, de los cuales solo se destinan 73 millones a los 542 municipios y sus mancomunidades. Con esta primera aproximación ya se observa claramente cuál es la participación de los agentes en la distribución de recursos.

Centrémonos ahora en las transferencias. En el gráfico 5 se puede observar la mayor importancia otorgada a las entidades sin fines de lucro respecto de los ayuntamientos y mancomunidades, mostrando un cambio significativo respecto de 10 años atrás donde de la relación era la inversa.

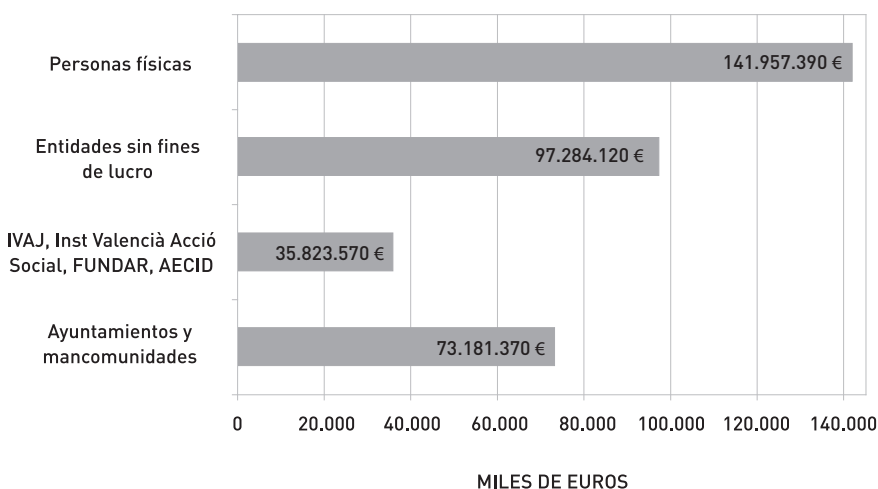
En síntesis, se incrementa la participación del sector privado de forma correlativa a la disminución de las transferencias corrientes a asociaciones y entes locales. El privado social (entidades sin fines de lucro) se reduce, pero no lo hace tanto como la porción correspondiente a los entes locales. El lobby

de alcaldes no es, en la actualidad, tan potente como el de los otros dos sectores.

Pero en el gráfico 5 lo que realmente destaca son las transferencias a las personas físicas (142 millones). Y aquí cabe mencionar que la mayor parte de las "ayudas" a personas físicas son tramitadas por los servicios sociales de los ayuntamientos, aunque el poder de decisión para su libramiento es de la administración autonómica (se produce una injerencia espuria de la administración autonómica sobre las locales). Esta disociación entre gestión y decisión se ha ido incrementando drásticamente en los últimos años, sobre todo respecto de las nuevas prestaciones (dependencia, renta garantizada de ciudadanía) produciendo una centralización paradójica (tramitación en los entes locales y decisión en la Conselleria de Bienestar Social).

En el caso que nos ocupa, la Conselleria de Bienestar Social ha limitado drásticamente la descentralización a partir de reducir las transferencias económicas (gráficos 1 y 5) y el poder de decisión de los y las trabajadoras sociales. Pero, paradójicamente, apela a la Red Pública de Servicios Sociales munici-

GRÁFICO 5. Distribución de las transferencias corrientes a los distintos agentes para el año 2014

Fuente: Elaboración propia en base al Presupuestos 2014 de la Generalitat Valenciana.

pales para que realicen todo tipo de informes sociales y tramitaciones (hace un uso instrumental de esta red, desconcentra la gestión).

El resultado es que los servicios sociales municipales se vuelven cada vez más dependientes de la administración autonómica, con consecuencias muy negativas ya que los pocos recursos existentes se distribuyen desde un lugar alejado de las necesidades y particularidades de las personas en situación de vulnerabilidad social. Por este motivo me refiero a "centralización paradójica". Es una ecuación en la que pierden los ayuntamientos (reducción de transferencias económicas y aumento de la responsabilidad de tramitación), se burocratizan los procedimientos (con soportes informáticos que anonimizan las necesidades) y se toman decisiones en lugares apartados que quitan efectividad al sistema.

5. EL EFECTO "BOOMERANG" DE LA LEY DE DEPENDENCIA SOBRE LOS SERVICIOS SOCIALES

En otro lado (Jabbaz, 2006) analizo las novedades que generó la promulgación de la Ley de Promoción de la Autonomía Personal y atención a las personas en situación de Dependencia. Una ley que venía a solventar una demanda social importante producto de una pirámide poblacional envejecida, reconociendo el papel laboral de las cuidadoras familiares, profesionalizando los cuidados, creando derechos subjetivos garantizados. Sin embargo, su aplicación en la Comunidad Valenciana ha creado lo que denomino como "efecto boomerang sobre los servicios sociales". No realizo aquí un análisis de los resultados de esta ley (que escapan a los objetivos de este artículo) sino solo los efectos sobre los servicios sociales que la modalidad de su aplicación ha tenido en la Comunidad Valenciana.

En relación al papel de los servicios sociales esa Ley establece:

Artículo 29.

1. En el marco del procedimiento de reconocimiento de la situación de dependencia y las prestaciones correspondientes, los servicios sociales correspondientes del sistema público establecerán un programa individual de atención [PIA] en el que se determinarán las modalidades de intervención más adecuadas a sus necesidades de entre los servicios y prestaciones económicas previstos en la resolución para su grado, con la participación, previa consulta y, en su caso, elección entre las alternativas propuestas por parte del beneficiario y, en su caso, de su familia o entidades tutelares que le representen.

No obstante lo establecido en el párrafo anterior, la determinación de la prestación económica por cuidados en el entorno familiar corresponderá a la Administración competente, a propuesta de los servicios sociales.

En la Comunidad Valenciana, sin embargo, no son de forma directa los servicios sociales quienes elaboran el PIA, sino que se crean los SMAD (Servicio Municipal de Atención a la Dependencia), de titularidad municipal, pero como se indica en el párrafo seleccionado de la ley (ver arriba) "la determinación de la prestación económica... corresponderá a la Administración competente (o sea, a la autonómica). De este modo, el trabajo realizado por los Equipos Sociales en los municipios para determinar el PIA puede ser objeto de veto por parte de la Conselleria de Bienestar Social. Lo mismo está sucediendo con otras prestaciones (como la renta garantizada).

Antes de la Ley la atención a las personas en situación de dependencia era realizada por los Servicios Sociales, lo cual tenía su correlato financiero en el Plan Concertado de Prestaciones Básicas (cuya gestión y decisión de asignación corresponde a los y las trabajadoras sociales). Éstos gozaban, por lo tanto, de autonomía para otorgar prestaciones dentro del Plan Concertado. Con la aplicación de la Ley se les quita esta capacidad y también la parte de financiación que para ello tenían.

Veamos en el gráfico 6 cómo se traducen estos cambios en el presupuesto.

En el gráfico 6 puede verse, de cero a 100, la importancia relativa de cada área de Bienestar social, siendo el segmento verde la participación de los servicios sociales municipales en el presupuesto. De este modo, si en 2003 representaban el 44,12% del presupuesto, en 2014 se reducen hasta la mínima expresión: un 9,53%.

En el año 2009 el área de la Dependencia⁷ se separa de servicios sociales y, de forma inmediata, éstos ven mermada su importancia relativa en un 35%.

Se crea una situación objetiva por la vía presupuestaria que casi anula la presencia de los servicios sociales como espacio gestor

de las necesidades sociales. La brutal disminución presupuestaria incita a la vuelta a esquemas asistencialistas, desvirtuando el carácter de cobertura universal y orientándolo solo a las situaciones más acuciantes.

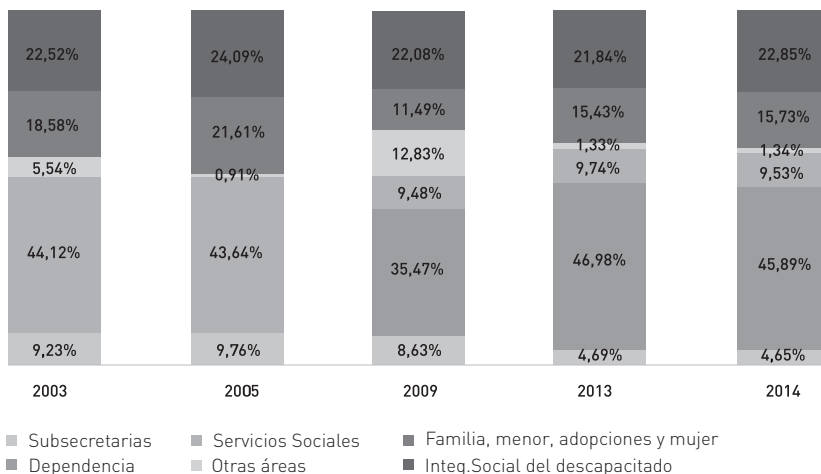
También estos cambios producen tensiones institucionales, por el descontento de los gobiernos municipales, de los profesionales del Trabajo Social, presión de la población sobre los ayuntamientos porque no comprende la disociación existente entre tramitación y decisión de las "ayudas" y un creciente malestar, porque quienes en definitiva toman las decisiones están ubicados en espacios institucionales "centrales" y, en consecuencia, alejados de los problemas que sufre la población.

6. DE LA DESCENTRALIZACIÓN A LA DESCONCENTRACIÓN

Existe descentralización cuando se produce una cesión importante de poder de

⁷ No se analiza aquí el modo en que se ejecuta el presupuesto de la Dependencia. Tengamos en cuenta que estos datos corresponden a la Ley de Presupuestos que se promulga cada fin de año para ejecutarse al siguiente y que el presupuesto ejecutado suele incluir transferencias entre las diferentes partidas. No obstante, es indicativo de la importancia que Las Cortes Valencianas atribuyen al área de servicios sociales.

GRÁFICO 6. Evolución de la distribución porcentual del presupuesto de bienestar social según áreas

Fuente: Elaboración propia a partir de los Presupuestos de la Generalitat Valenciana.

decisión (competencias) desde una administración central hacia otras ubicadas en un nivel territorial inferior.

Diferente es la estrategia organizacional de “desconcentración” de una administración (Watts, 2006). En la desconcentración interviene también el factor territorial, pero las oficinas que se establecen en los diferentes espacios representan al poder central. Ejemplo de la estrategia de desconcentración es la instalación a lo largo del territorio español de oficinas de la Tesorería General de la Seguridad Social (TGSS) y del Instituto Nacional de la Seguridad Social (INSS). El Estado central mantiene competencias exclusivas y la desconcentración es una estrategia organizacional de aproximación de los servicios a la ciudadanía. Cuando hay desconcentración sigue siendo el Estado el responsable y garante de los servicios que se presten en las oficinas territoriales, los cuales deben ser iguales en toda la geografía española.

Estos conceptos pueden aplicarse también a las comunidades autónomas y los municipios, y específicamente, al área de servicios sociales. En nuestro caso, el Plan Concertado de Prestaciones Básicas corresponde a una estrategia de descentralización, ya que se transfiere presupuestos, pero también la responsabilidad de asignar prestaciones a la ciudadanía.

En cambio, con los SMAD hay una desconcentración, ya que estos nuevos servicios que se ubican en los municipios se encargan de elaborar el PIA (Programa Individualizado de Atención) de las personas dependientes, pero no poseen autonomía para decidir su otorgamiento. La Conselleria de Bienestar Social tiene poder de veto de la propuesta elaborada en los municipios. También, porque el trabajo de los SMAD está muy pautado, dejando poco espacio para la intervención profesional; y controlado por la vía de un programa informático muy formalizado.

Entre desconcentración y descentralización, se produce una variación en los grados de autonomía y en el tipo de configuración organizativa (ver tabla 1).

De la tabla 1 se desprende que ambas estrategias responden a necesidades institucionales diferentes. La descentralización busca la adaptación al territorio y en el caso de la denominada “segunda descentralización”⁸ se persigue también la atención cercana y personalizada a la población. Mientras la desconcentración busca una atención homogénea y en este sentido independiente del territorio, que permita a una administración distante aproximar sus servicios a la población (la informatización es más corriente en el caso de la desconcentración, porque requiere menor atención personalizada).

En el caso de servicios sociales se está produciendo un engendro cada vez que se crean programas fuera del Plan Concertado (el único que implica una descentralización real), porque se utiliza la red existente en los municipios pero no se les concede autonomía. En los equipos municipales hay profesionales que han sido socializados para la intervención social, no son administrativos guiados por el cumplimiento de formularios y normativa.

Se produce un cambio en el contenido del Trabajo Social, ya que se reduce la dedicación a tareas que demandan competencias profesionales específicas y se incrementan las de tipo administrativo. En consecuencia, de forma correlativa a la situación descrita, otro de los cambios es la creciente burocratización, que queda retratada en el siguiente testimonio:

“Se dan instrucciones con una carga administrativa tremenda, yo lo único que hago es gestionar documentación. En ley de dependencia no existe la intervención social. Todo es a través de una aplicación informática, y hacer llegar una situación de necesidad a través de una aplicación es muy difícil, imposible. Y para hacer cualquier cambio es terrible. Hoy le planteas un servicio de atención en casa, pero la situación cambia, la hija se enferma, la internan, no la puede cuidar, hay que poner a la persona dependiente en una residencia y hay

⁸ La primera es la del estado a las comunidades autónomas, y la segunda, de éstas últimas a los municipios.

que iniciar un trámite administrativo que no sabes cuánto tiempo puede durar. No se da respuesta cuando sobreviene una circunstancia personal importante que hace cambiar las necesidades. Y no tienes forma de transmitir tu opinión profesional, todo es a través de formularios con formatos predefinidos. En servicio a domicilio el único seguimiento que hacen los servicios sociales es sobre temas administrativos, que la empresa le facture, que esas facturas lleguen a Conselleria para que no se interrumpa el abono, si se produce algún parón en el cobro de la prestación, dar respuestas” (entrevista a Trabajadora Social).

En definitiva, hay una recentralización paradójica de los servicios sociales, ya que aunque se siga hablando de descentralización, desde hace ya una década la tendencia es a la sujeción del poder de veto sobre las decisiones de los profesionales de base y entonces, la realidad de la estrategia institucional es la “desconcentración”.

7. CONCLUSIONES

Los cambios institucionales provocados por la gestión presupuestaria y la centralización paradójica, crean una tendencia dirigida a la “destitución” de los ayuntamientos como

principales agentes de la atención primaria de las necesidades sociales. Recordemos que la Ley 5/1997 de Servicios Sociales de la Comunidad Valenciana aún establece en su artículo 11 que los Servicios Sociales Generales constituyen la estructura básica del Sistema Público de Servicios Sociales. También que en aquel modelo la proximidad y la prevención social son elementos de rentabilidad social porque es el ámbito local el espacio donde las redes sociales y comunitarias facilitan la integración social.

A lo largo del artículo se pone de manifiesto que existe coherencia entre los cambios institucionales (competencias, modelo de gestión, asignaciones presupuestarias) y la exclusión económica y social creciente de la población. Y que la reciente Ley de reforma de la Administración Local viene a coronar un proceso de más largo aliento. Pero también es necesario no olvidar, que hace apenas 8 años se promulgó la Ley de apoyo a la Dependencia y solo 7 años desde que se instauró la Renta Garantizada de Ciudadanía, ambos instrumentos legales expanden los derechos vinculados a la ciudadanía social. Por este motivo, en el artículo se mencionó la fuerte incertidum-

TABLA 1. Comparación entre las dos estrategias organizativas

DESCENTRALIZACIÓN	DESCONCENTRACIÓN
Objetivo: ofrecer servicios de proximidad a la ciudadanía, adaptándolos a las características socio-demográficas de la región o municipio. Existe una responsabilidad pública compartida.	Objetivo: ofrecer servicios de proximidad a la ciudadanía, iguales, en cualquier parte del territorio. Existe una responsabilidad pública por parte del gobierno central.
Se trasladan competencias desde el gobierno central a los regionales o municipales.	Se crean oficinas en los diferentes territorios que representan al poder central y ejecutan su normativa.
Se produce un sistema abierto entre administraciones autónomas, no hay relaciones jerárquicas entre ellas, pero sí una referencia normativa. Este sistema puede producir un conflicto por la existencia de normas concurrentes.	La forma organizacional es la divisional por territorio (Mintzberg, 2000). Cada división regional o municipal, por estar controlada desde el exterior (administración central), tiende a estar fuertemente reglamentada.
Las relaciones son convencionales, predomina la negociación entre entidades independientes. El grado de autonomía depende de la dispersión de fuentes, monto y carácter (finalistas o incondicionadas) de los ingresos financieros (Evan, 1966).	El grado de autonomía de las divisiones es muy bajo, lo que impide adaptar los programas y la financiación a las necesidades locales.

Fuente: Elaboración propia.

bre y la situación pendular existente en el ámbito normativo-institucional.

Si en el título del artículo se hace referencia a la "racionalización" y "sostenibilidad" como figuras míticas ello se debe a que, lejos de un diagnóstico de la realidad administrativa que se dice querer mejorar, la ley busca legitimar un nuevo modelo social. Porque si los cambios que ésta promueve se consolidan, habría un retroceso en los derechos sociales porque se desarticularía el Sistema público de Servicios Sociales.

Puede afirmarse que de no mediar un cambio de orientación importante, resulta altamente probable que se evolucione hacia un sistema de servicios sociales menos homogéneo en el territorio, más mixto en la composición público-privada, asistencialista en lo que se refiere a la paulatina prescindencia de elementos de participación comunitaria, más centralizado [y por ende, con menor intervención de los profesionales de base del ámbito local] y más burocratizado. Investigaciones y reflexiones posteriores quizá puedan dar cuenta de, finalmente, si predominan los fundamentos y principios que existían en el momento de la creación del Sistema Público de Servicios Sociales o si lo hacen las tendencias privatizadoras y particularistas.

8. BIBLIOGRAFÍA

CASTEL, Robert (1997): *Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*, Paidós, Buenos Aires.

CUCÓ, Josepa (2013): *La ciudad pervertida. Una mirada sobre la Valencia global*, Anthropos, grupo editorial Siglo XXI, Barcelona.

JABBAZ, Marcela (2014): "La variedad de políticas de servicios sociales municipales: articulación institucional y comunitaria", en *Revista Española de Sociología*, 22.

JABBAZ, Marcela (2012): *Desarrollo y transformación del sistema de servicios sociales de la Comunidad Valenciana: estructura, funcio-*

namiento y modelos de políticas locales, Tesis Doctoral, Universidad de Valencia.

JABBAZ, Marcela (2007): *Las dos caras de las políticas sociales en l' Horta Sud de Valencia: restricciones presupuestarias e iniciativa local*, Fundación de l' Horta Sud y Obra Social CAM, Valencia.

JABBAZ, Marcela (2006): "El paper dels serveis socials municipals: perspectives enfront del nou Sistema per a l' Autonomia i atenció a la dependència", en *Revista Papers de l' Horta*, núm. 25.

RAMIÓ MATAS, Carles (2013): "Balance del impacto de la crisis económica, política, social e institucional sobre las Administraciones Públicas en España 2011-2013: Diagnóstico y nm propuestas", *Estudios/Working Papers*, GIGAPP.

WATTS, Ronald (2006): *Sistemas federales comparados*, Marcial Pons, Madrid.

ZARAGOZÁ, Gustavo (2001): "Los servicios sociales municipales. Luces y sombras de un sistema", en *Cuadernos de Investigación*, Universidad de Valencia.

¿Cómo escribir un artículo científico desde la intervención social?

M.^a DE LAS MERCEDES BOTIJA YAGÜE y LUCÍA MARTÍNEZ MARTÍNEZ

*Trabajadora Social y licenciada en Humanidades. Profesora de Trabajo Social. Universidad de Valencia.

**Trabajadora Social y Socióloga. Profesora de Trabajo Social. Universidad de Valencia.

Recibido: 19 de septiembre de 2013. Aceptado: 10 de septiembre de 2014.

RESUM

El presente documento pretende ser una guía útil para las y los profesionales de la práctica social. Tiene como objetivo facilitar la redacción de artículos científicos en los que se plasmen las intervenciones sociales realizadas. Estas intervenciones, individuales, grupales o comunitarias son cimientos fundamentales para nuestra disciplina y elemento definitorio de la misma. Desde la Revista *TSnova* se detectó la dificultad de las y los profesionales para redactar este tipo de manuscritos y, en consecuencia se optó por elaborar un material de fácil consulta. Este es el fruto de ese trabajo en el que aparte de esquematizar los posibles elementos que han de componer un artículo científico, se dan ejemplos claros sobre citación y bibliografía. Finalmente se sugieren algunas páginas web que pueden ser útiles.

PARAULES CLAU: artículo científico, intervención social, citación, buenas prácticas, referencias bibliográficas.

ABSTRACT

*This document sets out to be a useful guide for social work professionals. Its main objective is to facilitate writing scientific articles in which social interventions that have been carried out are reported. These individual, group or community interventions are the foundations for our discipline and a defining element of this. Professionals' difficulty in writing this kind of manuscripts was detected by the *TSnova* journal and we consequently opted for preparing some material for ready reference. This is the result of that work in which some clear examples about citation and bibliography are given, besides schematizing possible items for composing a scientific article. Finally, some useful websites are suggested.*

KEY WORDS: *Scientific article, social intervention, citation, good practice, bibliographic references.*

CORRESPONDENCIA

mercebotija@gmail.com | lucia.martinez-martinez@uv.es

1. INTRODUCCIÓN

Si algo caracteriza al Trabajo Social es la intervención, una intervención basada en el diagnóstico social que nos mostró hace más de un siglo Mary Richmond. A pesar de lo definitorio de nuestra prolija práctica profesional, su exposición al público es limitada y, más aún si se hace referencia a revistas científicas.

Esta evidencia fue corroborada empíricamente por la Comisión de Redacción de la revista *TSnova* del Colegio de Trabajo Social de Valencia. Desde esta realidad surgió una pregunta ¿Por qué las y los profesionales de la práctica no escriben? Guiados por las respuestas informales de diferentes colegiadas/os, así como por el estudio realizado por Navarro y Botija (2013) a profesionales de la intervención, se detectó, entre otros elementos, la dificultad de las y los trabajadores sociales de sistematizar la práctica.

Por ello desde el Colegio Profesional se están fomentando diferentes medidas, para que lo que se supone más identificativo de nuestro trabajo, pueda proporcionar evidencia científica en la que basar buenas prácticas y futuras intervenciones. Lejos de realizar una prolija reflexión sobre la sistematización de la práctica, ya realizada por otros autores (Sandoval, 2001) se optó por diseñar un documento que permitiera a las y los ajetreadas/os profesionales acceder a una sencilla herramienta con la que pudieran compartir y difundir las buenas prácticas que realizan.

Para cumplir con el anterior fin, se redacta este documento que presenta una posible guía sencilla con el objeto de facilitar la elaboración de artículos para aquellas y aquellos profesionales que, por primera vez, se enfrenten al reto de escribir un artículo científico. El artículo científico al que hacemos aquí referencia posee ciertas características:

Es el informe-memoria de una intervención social realizada (individual, grupal, comunitaria, familiar, proyecto social, programa, plan...).

Refleja una práctica real llevada a cabo, que se ha realizado o que continúa realizándose.

Los resultados que se recogen han sido evaluados.

Posee carácter inédito, es decir, es la primera vez que se exponen estos resultados en una revista científica.

Se acompañan de tablas y gráficos y, excepcionalmente, de figuras y fotografías, todas ellas numeradas adecuadamente¹.

Escribir un artículo de estas características no significa poseer un talento especial, sino que requiere hacer un acto de generosidad en el limitado tiempo del que se dispone (que se reconoce) en la práctica social. Se trata, en consecuencia, de realizar un escrito breve, preciso y claro de la intervención realizada para que pueda ser útil a la comunidad científica, pero especialmente al resto de homólogos y homólogas.

2. NORMAS GENERALES DE PUBLICACIÓN

Los artículos tendrán una extensión máxima de 6.000 palabras, menos de 20 folios, (incluidos resumen, notas, gráficos, mapas, cuadros y referencias bibliográficas). Deben estar escritos en formato Word y compatibles, a espacio 1'5, en letra Times New Roman, 12pt y las notas han de aparecer numeradas a pie de página (en letra Times New Roman, 10pt) justificado y con 2,5 en todos los márgenes (Tabla 1).

En el caso de la revista *TSnova* los artículos se pueden presentar en castellano o valenciano. Además, el comité de redacción facilita la traducción gratuita al valenciano para aquellas personas que lo deseen.

Además del manuscrito se deben incluir dos documentos más (Tabla 2):

¹ Han de suponer menos del 20% del texto.

TABLA 1. Formato del texto

FORMATO	Word y compatibles
FUENTE	Times New Roman 12pt Times New Roman 10pt, para las notas a pie de página
PÁRRAFO	Alineación justificada Interlineado 1'5
PÁGINA	Configuración en 2'5 en todos los márgenes
LENGUA	Castellano Valenciano

Breve reseña biográfica de las autoras y los autores. Se trata de que en menos de 10 líneas se exponga la formación académica, trayectoria profesional, situación actual, centro de trabajo... así como la dirección postal, teléfono y correo electrónico de los/as autores/as.

Carta de presentación solicitando la evaluación del artículo. En este manuscrito se expone en un folio, y debe constar en él tanto la identificación de las y los autoras/es como del trabajo original que se presenta, la declaración de documento inédito, de no haberse enviado simultáneamente a otras revistas y la confirmación de las autorías firmantes. Así como la cesión de derecho al editor.

TABLA 2. Documentos a entregar

Artículo
Breve reseña biográfica de los autores
Carta de presentación ²

3. ESTRUCTURA DE UN ARTÍCULO CIENTÍFICO

Existen diferentes criterios para la organización de un artículo científico. Algunas/

² La revista *TSnova* facilita un modelo de esta carta a quien lo solicite.

os autoras/es prefieren incluir resultados y discusión en el mismo apartado, mientras que otras/os lo que unifican es la discusión y la conclusión. Por nuestra parte hemos optado por describir por separado cada uno con el fin que la/el profesional pueda adaptarlo a su realidad según su propio criterio. El esquema que seguiremos para sintetizar la práctica será el siguiente:

1. ELEMENTOS PREVIOS
2. INTRODUCCIÓN
3. METODOLOGÍA
4. RESULTADOS
5. CONCLUSIÓN
6. DISCUSIÓN
7. AGRADECIMIENTOS
8. BIBLIOGRAFÍA
9. ANEXOS

1. ELEMENTOS PREVIOS

Este apartado es el que sirve de referencia del artículo. Puede servir a modo de portada del resto de documento al situarse en la primera página y seguramente es la fracción del documento más leído. Está compuesto por:

a) **TÍTULO:** Este debe ser claro, informativo y corto (preferiblemente menos de 15 palabras). Opcionalmente podrá escribirse en inglés.

b) **AUTORAS/ES,** pudiéndose recoger un máximo de 6 y según el orden de importancia de su contribución en la redacción de este documento, así mismo hay que identificar el centro de trabajo de las y los autoras/es.

c) **RESUMEN.** Ha de tener una extensión máxima de 10 líneas y que sirva para hacernos una idea global de lo que vamos a leer. Por ello esta sinopsis debe contener el motivo y el objetivo de la intervención, la metodología empleada, los resultados más destacados y las principales conclusiones.

d) **PALABRAS CLAVE:** Palabras o frases cortas que identifiquen el contenido del trabajo. Estas han de ser 5 aproximadamente

e) ABSTRACT. Se trata de traducir al inglés el resumen y es opcional

f) KEY WORD. Las mismas palabras claves que anteriormente se anotaron pero en inglés. E igual que en el apartado anterior es opcional.

2. INTRODUCCIÓN

Para esta parte, en el caso de ser un proyecto de intervención, nos será de gran utilidad la que fue la justificación de dicho proyecto. Este apartado debe contemplar la naturaleza de la intervención (problemática detectada, población destinataria, hipótesis iniciales, objetivos, fundamentación legal y social, marco teórico...).

Desde esta perspectiva es necesario revisar qué se ha escrito sobre este tema, literatura científica previa, y plasmarlo adecuadamente mediante las citas bibliográficas estrictamente necesarias.

3. METODOLOGÍA

En este apartado se da respuesta a la pregunta ¿Cómo se realizó la intervención?

Se describe: qué recursos (humanos, materiales, técnicos y financieros) se han utilizado; con qué metodología de la acción (basada en un enfoque teórico concreto) se ha trabajado; qué organización interna existe tanto del grupo de trabajo como de la intervención en sí; qué coordinación externa se realiza (incluyendo la descripción de las otras entidades participantes así como la forma de coordinación con ellas); qué promoción y difusión se ha realizado de la intervención; qué participación de los/as usuarios/as ha existido y en qué áreas y formas se ha dado, con qué tipos de evaluación se ha trabajado; etc.

Es recomendable realizar esta descripción siguiendo la secuencia temporal de las tareas realizadas.

4. RESULTADOS

En esta sección sólo se presentan los resultados. Se describen los hallazgos más relevantes de la intervención de manera

aséptica, incluso aquellos resultados inesperados. Los datos se desvelan, sin interpretar ni hacer juicios de valor, y puede ser interesante exponerlos con tablas o gráficos que faciliten la comprensión.

Las figuras y las tablas deberán numerarse de forma independientemente, en cada una de estas dos modalidades, y deberán estar acompañadas de título en el encabezado y al final de las mismas debe constar la fuente de la que se han obtenido, tanto si éstas son de elaboración propia como procedentes de algún otro documento.

5. DISCUSIÓN

Este apartado supone una explicación de los resultados anteriores. Tras resumir los hallazgos, corresponde relacionarlos con: las observaciones profesionales, otras intervenciones, así como con todo aquello que se expuso en la introducción. Se trata de señalar qué indican estos datos dotándoles de una explicación coherente con las ciencias sociales y, en consecuencia, será en este apartado donde podremos señalar las aportaciones y limitaciones de nuestro estudio para enlazar posteriormente con la conclusión.

6. CONCLUSIÓN

En esta sección se trata de señalar los hallazgos más significativos, que serían evidencias basadas en la práctica, a la vez que se realizan oportunas propuestas que puedan permitir futuras intervenciones con las que continuar en la mejora de calidad de la intervención.

7. AGRADECIMIENTOS

En este apartado se reconoce la colaboración de personas o entidades que colaboraron en la intervención o en la elaboración del artículo. En consecuencia este apartado puede aparecer o no.

8. BIBLIOGRAFÍA

Las referencias bibliográficas se pondrán al final del texto, siguiendo el orden alfabético. Se recogerán los/as autores/as expresamente citados/as en el texto, y excepcio-

nalmente si se considera oportuno podrá proponerse bibliografía recomendada.

9. ANEXOS

Se trata de incluir la información relevante que por su extensión o configuración no se puede encuadrar dentro del texto, como puede ser una hoja de recogida de información, el estadillo que completa un/a usuario/a, el cronograma del proyecto, un cuestionario...

4. NOTAS, CITACIÓN Y BIBLIOGRAFÍA

Para estas referencias se utilizarán las pautas que la revista *TSnova* ha optado para su publicación, en su mayoría siguiendo las normas APA. Las denominadas normas APA son el estándar adoptado por la Asociación Estadounidense de Psicología (American Psychological Association, APA) y que gran parte de las áreas de ciencias sociales y humanidades utilizan en la citación de sus textos científicos. En este trabajo, valiéndonos de estas pautas como base se pondrán ejemplos habituales de notas a pie de página, citas y referencias bibliográficas para que las autoras y los autores puedan utilizar con facilidad³.

Las notas deben ser las imprescindibles, se numerarán consecutivamente y se situarán a pie de página⁴.

Las citas bibliográficas, hacen referencia a aportaciones de otras/os autoras/es dentro del texto y en ellas se ha de indicar: apellido(s) del(os/as) autor/a/es/as y la fecha de publicación junto con los números de las páginas en el caso que fuera necesario. La referencia completa deberá constar en la bibliografía.

Se pueden encontrar citas textuales y citas contextuales:

CITAS TEXTUALES⁵

- Si la cita textual comprende **menos de 40 palabras** podrá hacerse seguida en el texto, utilizando comillas para indicar la autoría de otro/a autor/a. Al final de la cita, se indicará entre paréntesis el número o los números de página en que aparece el texto original. Por ejemplo:

... como ya identifican Pérez y Fombuena "La evaluación de las familias más desfavorecidas, nos llevan al concepto de Ambivalencia" (2010:31). Esto supone...

- Si la cita es de **más de 40 palabras**, se hará la cita con una sangría para todo el texto. Este tipo de cita no va encerrada entre comillas, ni cursiva, pero debe ir en un tamaño diferente al texto. Pero igualmente, al final de la misma, se escribe entre paréntesis el número o los números de página en que aparece el texto original. Por ejemplo:

El trabajador social, es clave en este proceso de interiorización, tanto de normas como de claves que permitan al menor acceder a su espacio natural cargados de experiencias positivas para afrontar los objetivos de la vida. La clave del trabajador social es que entiende los procesos de intervención en un ámbito reeducativo como flexibles y dinámicos donde incluye a los agentes sociales que interactúan con el menor, así como los referentes familiares (Margarit, López y Navarro, 2011:235).

CITAS CONTEXTUALES⁶

- Si el apellido del/a autor/a está en el texto se ha de acompañar con el año de publicación entre paréntesis:

... Aroca (2012) ha argumentado respecto a la Cartera de Servicios...

- Si el nombre del/a autor/a no está en el texto se ha de insertar el apellido, coma y año:

⁵ Es la transcripción literal de la porción de una obra de otro autor.

⁶ Sería una cita indirecta que reproduce en palabras de/ la articulista lo expresado por otro/a autor/a al que hay que referenciar, poner el año de publicación, y a poder ser la página o páginas donde se encuentre la información expresada.

³ Para más información al respecto se puede consultar la dirección <http://www.apastyle.org>

⁴ Este es un ejemplo de nota a pie de página.

TABLA 3. Estructura del artículo

-Pag 1-	-Pag 2/3-	-Pag 4/5-
Título <i>Título en inglés</i> Autores Resumen (Abstract) Palabras clave (Key Word)	INTRODUCCIÓN - Objetivos - Fundamentación - Encuadre <i>Qué, Para qué, Por qué... hemos hecho esta intervención o proyecto</i>	METODOLOGÍA - Recursos - Población - Organización - Coordinación - Participación - Evaluación <i>Cómo, con quién, con qué... hemos hecho esta intervención o proyecto</i>
-Pag 6/7-	-Pag 8/9/10-	-Pag 11/12-
RESULTADOS - Datos - Tablas - Gráficos - Figuras	DISCUSIÓN - Relacionar los resultados - Aportaciones - Limitaciones	CONCLUSIÓN - Hallazgos más significativo - Propuestas
-Pag - 13	-Pag - 14	-Pag - 15
AGRADECIMIENTOS	BIBLIOGRAFÍA	ANEXOS

Las páginas señaladas en esta tabla son tan solo un referente a modo de ejemplo

...desde un enfoque socio-jurídico (Navarro, 2009) ha descrito...

- En el caso de que la obra tenga más de un/a autor/a, se hará la referencia de la misma forma que la descrita anteriormente citando a todos/as e incorporando para el/la último/a la conjunción "y"

... Según algunas autoras (Canet y Garcia, 2006) el burnout...

- Cuando sea necesario, el número de la página sigue al año, separado por dos puntos:

...se ha señalado la adolescencia (Tarín y Navarro, 2006:22) como...

- Si hay más de una referencia a un/a mismo/a autor/a en un año, insertar -a, -b, etc.- tanto en el texto como en la lista de referencias (bibliografía):

...se ha descrito (Pérez, 2000a)...

- Encerrar en un único paréntesis una serie de referencias diferentes, separadas por punto y coma:

...y como se ha dicho (Navarro, 2009; Uceda, 2011)

- Si se citan juntas dos o más referencias de un/a mismo/a autor/a, separar las fechas con una coma:

...el autor ha afirmado en varios estudios (Belda, 1991, 1997)...

- En el caso de una autoría institucional se citará de manera semejante

...una afirmación reciente (Defensor del Pueblo, 2010:96)...

Las **referencias bibliográficas (bibliografía)** deben exponerse a continuación de la discusión, o de los agradecimientos si los hubiere. En este apartado deben constar todos los textos utilizados como referencias en las citas o material de apoyo para el artículo y deberán aparecer de manera completa, ordenadas alfabéticamente y, para un/a mismo/a autor/a, en orden cronológico desde el más antiguo al más reciente.

Como norma para la revista *TSnova* se presentarán en el siguiente formato: Apellido del/a autor/a/es/as; nombre del autor/a/es/as (solo la letra inicial y en mayúscula); año de publicación entre paréntesis, seguido

de: título del libro en cursiva; lugar de publicación; editorial.

Como ejemplo podemos encontrar:

- Las **referencias a libros** deben incluir: el apellido del/a autor/a/es/as seguido de la inicial del nombre; el año de publicación; el título en letra cursiva; el lugar de publicación; la editorial.

Gómez, J., Pérez, J.V., y Julve, M. (1999). *Trabajo Social: orientaciones y prácticas formativas*. Valencia. Gules.

- Las **referencias a capítulos de un libro** deberían incluir el apellido del/a autor/a; el año de la publicación; el títulos del artículo; el apellido del/a editor/a o compilador/a; el título de la compilación en cursiva; la primera y la última página del artículo; lugar de publicación; editorial.

Pérez, J.V. y Fombuena, J. (2010). La intervención social con adolescentes en riesgo desde el ámbito local, en Pérez, J.V., Navarro, J.J. y Uceda, F.X. (2010) *Propuestas de intervención socioeducativa con las adolescencia*, 31-45. Valencia. Nau Llibres.

- Las **referencias a artículos en revistas** deberían incluir el apellido del/a autor/a; el año de publicación; el título del artículo; el nombre completo de la revista en cursiva; el número del volumen (el número del ejemplar cuando sea oportuno), y los números de la primera y última página del artículo, en el orden del ejemplo siguiente.

Martínez, L. (2011) Propuestas de intervención socioeducativa con las adolescencias. *Revista de la Asociación de Sociología de la Educación*. 4 (218-220)

- Las referencias a **tesis doctorales** deben incluir el apellido del/a autor/a; el año de publicación; el título del informe o tesis; ciudad sede de la institución, y la institución en sí.

Uceda, F.X. (2011). *Adolescentes en conflicto con ley. Una aproximación comunitaria: trayectorias, escenarios e itinerarios*. Tesis doctoral. Valencia. Universidad de Valencia.

- Las referencias a **artículos en actas** de conferencias deberían incluir: el nombre del evento o si se conoce el apellido del/a autor/a; el año de publicación; el título del artículo; el nombre institución o grupo del editor (en su caso); el título de la reunión en cursiva; los números de la primera y última página del artículo; lugar y fecha de la reunión; lugar de publicación; el editor y/o organización de la que se puede conseguir las actas, todo ello en el orden dado en el ejemplo siguiente:

Margarit, M.A., López, P.J. y Navarro, J.J. (2011) El rol del trabajador social en la Colonia San Vicente: Análisis de una experiencia. En *II Congreso Internacional de Pedagogía Amigoniense*. (232-239). Valencia, 15 noviembre. Fundación Amigó.

5. PÁGINAS WEB DE REFERENCIA

Como se ha comentado anteriormente, tanto para la ejecución como para la redacción de artículos, es aconsejable acceder a documentación en la que encuadrar la práctica. En este sentido haremos algunas recomendaciones sobre páginas web de fácil acceso:

REVISTAS DE TRABAJO SOCIAL

TSnova: www.codtsvalencia.org.es/revista-tsnova.php

Alternativas: <http://dtsss.ua.es/es/alternativascuadernosocial/>

Trabajo Social Hoy: www.comtrabajosocial.com/paginas/revista-trabajo-social-hoy/

Cuadernos de Trabajo Social: www.revistas.ucm.es/index.php/CUTS/issue/current

Portularia: www.uhu.es/publicaciones/revistas/portularia/

Trabajo Social y Salud: www.aetrabajosocialsalud.es/1/revista_t_s_y_s_91410.html

Documentos de Trabajo Social: www.trabajo-socialmalaga.org/revistadts/

Revista Servicios sociales y política social:
www.cgtrabajosocial.com

RTS. Revista de Treball Social: www.tscat.cat

REVISTAS DE CIENCIAS SOCIALES

Revista internacional de Sociología: www.re-vintsociologia.revistas.csic.es

Revista Española de Investigaciones Sociológicas: www.reis.cis.es/REIS

Política y Sociedad: www.revistas.ucm.es/index.php/POSO

Revista Española del Tercer Sector: www.fun-dacionluisvives.org/rets/1/

OTRAS PÁGINAS WEB DE INTERÉS

Oficina Estadística del Ayuntamiento de Valencia: www.valencia.es/estadistica

Instituto Valenciano de Estadística: www.ive.es/

Cáritas: www.caritas.es/publicaciones_foessa.aspx

UNICEF: http://www.unicef.org/spanish/sowc/

Documentos de investigación de la Caixa: www.anuarisoc.lacaixa.comunicacions.com

Centro de Investigaciones Sociológicas: www.cis.es

Instituto Nacional de Estadística: www.ine.es

Instituto de la Juventud: www.injuve.migualdad.es/

Instituto de la Mujer: www.inmujer.migualdad.es/MUJER/

Instituto Nacional de Empleo : www.inem.es

Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad: www.msssi.gob.es/

Ministerio de Educación, Cultura y Deporte: www.educacion.gob.es/

6. CONCLUSIONES

En este artículo se han dado unas pautas básicas para escribir un artículo científico a partir de la práctica social cotidiana. Por supuesto existen diversos criterios organizativos para la forma y el diseño de este tipo de documentos y dependerá de la revista a la que se dirija. En este caso se han tomado como base las reglas APA y la normativa de la revista *TSnova*.

Es imprescindible poner cuidado en el uso del lenguaje no sexista en la redacción del artículo científico, ya que se deben visibilizar los aportes de las mujeres en la ciencia. Para la utilización de adecuada del lenguaje no sexista se indica en la bibliografía algunos documentos y accesos imprescindibles para la redacción de un artículo científico.

Las buenas prácticas de los y las profesionales redactadas desde el rigor científico y expresadas con claridad, garantizarán la creación de una base sólida de datos y experiencias válidas para las profesiones vinculadas a las ciencias sociales. Esto permitirá realimentar las prácticas basadas en la evidencia científica, lo que supondrá, no solo un mayor prestigio académico, sino especialmente favorecer la calidad en las intervenciones.

Los contenidos de estos artículos científicos procedentes de la práctica profesional también nos ayudarán a conocer la realidad del trabajo social que se está llevando a cabo tanto en nuestro entorno más próximo como en otras realidades políticas, profesionales y territoriales distintas a la nuestra, lo que supondrá la difusión de un conjunto de buenas prácticas que nos pueden ser de utilidad tanto para el mejoramiento de nuestra propia acción, como para servir de transferencia de conocimientos al resto de trabajadoras/es sociales, y visibilizar nuestro trabajo en el resto de perfiles profesionales de lo social.

7. BIBLIOGRAFÍA

ANECA (2005): *Libro Blanco del Título de Grado en Trabajo Social*. Madrid: Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación (ANECA). Recuperado el 1 de julio de 2014 en http://www.aneca.es/var/media/150376/libroblanco_trbjsocial_def.pdf

APA (2010): *Manual de publicaciones de la American Psychological Association*. México. El Manual Moderno. Ver también en la web el siguiente enlace de la 6ª edición de las normas APA. Recuperado el 22 de julio de 2014 en <http://web.ua.es/es/ice/documentos/redes/2012/asesoramiento/modelo-normas-apa-bibliografia.pdf>

CALLEJO, J. y VIEDMA, A. (2006): *Proyectos y estrategias de Investigación Social: La perspectiva de la intervención*. Madrid: McGraw-Hill.

DAY, R.A (2005): *Cómo escribir y publicar trabajos científicos*. 3° edición en español. Washington, DC: OMS. Recuperado el 22 de julio de 2014 en <http://alfpa.upeu.edu.pe/tesis/redactar-articulos-day.pdf>

ERSTAD, I.H. (2002): La investigación en la práctica del Trabajo Social. La experiencia como fuente de conocimientos. *Revista Alternativas*. N°. 10, pp. 413-425.

Junta de Andalucía. *Recomendaciones para la utilización de lenguaje no sexista*. Recuperado el 23 de julio de 2014 en http://www.junta-deandalucia.es/export/drupal_cp/UTILIZACION_DE_LENGUAJE_NO_SEXISTA.pdf

NAVARRO, J.J. y BOTIJA, M. (2013): Competencias para la investigación en el Grado en Trabajo Social desde el Espacio Europeo de Educación Superior. En *II Congreso Internacional Multidisciplinar de Investigación Educativa*. CIMIE. Julio 2013. Tarragona.

TORRES-SALINAS, D. y CABEZAS-CLAVIJO, A. (2010): *Cómo publicar en revistas científicas de impacto: consejos y reglas sobre publicación científica*. Grupo de investigación EC3 (evaluación de la ciencia y la comunicación científica). En la red, recuperado el 22 de julio de 2014 en http://www.ec3metrics.com/wp-content/uploads/2013/07/2-ART%C3%8DCULO-C%C3%B3mo-Publicar-en-Revistas-Cient%C3%ADficas-de-Impacto_Consejos-y-Reglas-sobre-Publicaci%C3%B3n-Cient%C3%ADfica.pdf

SANDOVAL, A. (2001): *Propuesta metodológica para sistematizar la práctica profesional del Trabajo Social*. Buenos Aires: Espacio Editorial.

Universidad de Valencia (2012): *Guía de uso para lenguaje igualitario*. Recuperado el 23 de julio de 2014 en http://www.uv.es/igualtat/GUIA/GUIA_CAS.pdf

Universidad Popular de Palencia. *Uso no sexista del lenguaje: otro lenguaje para una sociedad de iguales*. Recuperado el 23 de julio de 2014 en http://www.funiovi.org/c/document_library/get_file?uuid=623e6bb1-d9d7-4f5a-bdcd-a817b8fc48cd&groupId=41671

Passat, present i futur. 20 anys d'intervenció comunitària a través de l'esport base: Associació Escoles Esportives 613 Vivendes

CÉSAR ROMERO MAZA* i MARÍA GARCÍA MUÑOZ**

* Graduat en Educació Social. Master en Prevenció i Tractament de les Conductes Addictives. Tècnic en Intervenció Social del M.I. Ajuntament de Burjassot (València).

** Dip. en Treball Social i Lic. Sociologia. Master en Benestar Social. Dpt. Serveis Socials del M.I. Ajuntament de Burjassot (València).

Rebut: 4 de març de 2014. Acceptat: 7 d'abril de 2014.

RESUM

La intervenció comunitària en el barri dels 613 Vivendes de Burjassot (València) no s'entén sense la *Associació Escoles Esportives 613 Vivendes*. L'entitat naix de l'esforç conjunt dels agents socials que existien en el barri per l'any 1994: Associació de Veïns 613 Vivendes, Associació de Promoció Humana i Cultural Manantial i l'equip base dels Serveis Socials Municipals de Burjassot. I d'un grup de joves que pensaven que una de les formes per a la promoció de la infància en barris desfavorits, era a través de la pràctica d'activitats esportives.

PARAULES CLAU: exclusió social, esport base, voluntariat, barris desfavorits, intervenció comunitària.

ABSTRACT

Community intervention in the “613 houses district” in Burjassot (Valencia) cannot be understood without the Escoles Esportives 613 Vivendes association. This association was set up in 1994 through the endeavours of social agents existing at the time in the district: 613 Housing Neighbourhood Association, the Manantial Association for Human and Cultural Promotion, and Burjassot's basic team of municipal Social Services, as well as a group of young people who thought that one way to ensure the promotion of children in underprivileged neighbourhoods was through practising sports.

KEY WORDS: social exclusion, basic sport, volunteering, underprivileged neighbourhoods, community intervention.

CORRESPONDÈNCIA

cesar.romero@ayto-burjassot.es | maria.garcia@ayto-burjassot.es

INTRODUCCIÓ

La intervenció comunitària en el barri dels 613 Vivendes¹ de Burjassot no s'entén sense la Associació Escoles Esportives 613 Vivendes². L'entitat naix de l'esforç conjunt dels agents socials que existien en el barri per l'any 1994 (Associació de Veïns 613 Vivendes, Associació de Promoció Humana i Cultural Manantial i el flamant equip base dels Serveis Socials municipals de Burjassot), i d'un grup de joves que pensaven que una de les formes per a la promoció de la infància en barris desfavorits era a través de la pràctica d'activitats esportives.

Abans de submergir-nos en l'experiència que descrivim en el present article, hauríem de situar-nos en el context on aquesta es desenvolupa per a poder entendre la globalitat de la mateixa.

El municipi de Burjassot que es troba situat en la zona nord de l'àrea metropolitana de València, en l'extrem sud de la comarca de l'Horta Nord, compta amb una elevada densitat de població amb un poc més de 11.000 habitants per Km², amb una extensió de 3,5 km² i una població de 39.000 habitants.

El BAP 613 va ser construït en la zona nord-oest de Burjassot (en el límit del municipi amb el de Paterna) durant la segona meitat de la dècada dels 70 del segle passat, contemplat en el Pla Nacional d'Eradicació de l'Habitatge Precari i Barraquisme. El que l'administració pública d'aquell moment no s'imaginava, era la quantitat de problemes nous que sorgirien a partir d'ajuntar en un mateix lloc de residència, una tipologia de veïns de diversa procedència geogràfica, econòmica, educativa, cultural, social, ètnica, etc.

L'estructura del BAP 613³ es basa en la construcció de dues places ben diferenciades: la

Plaça 9 d'Octubre i la Plaça del Palleter. La distribució dels habitatges es va realitzar de forma segura i nominal. En la Plaça 9 d'Octubre, els habitatges van ser ocupats per famílies que eren veïnes de Burjassot però que no podien accedir al mercat immobiliari de l'època a causa de els seus escassos ingressos. Parlem de persones de classe obrera, migrants dels anys 50, 60 i 70, d'altres zones de l'estat espanyol i que tenien fixada el seu lloc de residència a Burjassot; i que en el seu conjunt, ja estaven integrades socialment en les dinàmiques del poble.

Per contra, en la Plaza Palleter es va acollir a la població aliena a Burjassot, compostes per famílies que procedien en la seua majoria de poblats barraquistes o d'altres zones vulnerables de l'estat. No coneixien a ningú i tenien una elevada concentració de problemàtiques. A més, un nombre elevat d'aquestes famílies pertanyien al poble gitano.

A la fi de la dècada dels 70, l'estat espanyol va patir la xacra del consum d'heroïna amb totes les problemàtiques socials que s'alberguen sota la seua allargada ombra: problemes de propagació de malalties infecto-contagioses (tuberculosis, hepatitis "C", SIDA, etc.), i problemes de seguretat pública pel tema dels robatoris associats al consum, l'exercici de la prostitució, el tràfic de drogues. Doncs tots i cadascun d'aqueixos problemes, es van viure de manera quotidiana en el BAP 613; arribant a l'instant que era conegut com un dels punts més important de distribució de drogues a la menuda, de la província de València.

I en aquest context en 1994, sorgeixen les EE.EE. 613 com experiència de participació comunitària i de promoció de la convivència social, sent el seu instrument la promoció de l'esport base, recolzant-se en el voluntariat, principalment de dins, però també de fora, apostant pels veïns del barri com actors del seu propi canvi.

Nota dels autors: Entenem que aquesta publicació va dirigida a professionals de l'àmbit del treball social. I si se'ns permet la llicència, volem deixar a un costat el punt de vista

1 Utilitzarem l'acrònim BAP 613 per denominar al barri dels 613 vivendes.

2 Utilitzarem l'acrònim EE.EE. 613 per denominar l'associació *Escoles Esportives 613 Vivendes*.

3 Per ampliar informació sobre el BAP 613, la seua construcció, desenvolupament i posteriors intervencions consulteu: Monje, M.; Uceda, F.X. (2003): "El barrio de Acción Preferente '613 viviendas' de Burjassot: el proceso de normalización de viviendas en un barrio desfavorecido".

estrictament professional i transcendir-lo perquè a través de menudes anècdotes puguem veure les dificultats, els èxits, les equívocacions i els encerts en la intervenció social comunitària en les EE.EE. 613. Una entitat que al setembre d'enguany contarà amb 20 anys d'experiència en la lluita contra l'exclusió social, a través de l'esport base i del voluntariat. Com treballadors d'allò social que som, vam pensar que és una experiència que ha de ser contada.

Des d'aquestes pàgines volem agrair l'oportunitat que ens brinda a aquesta entitat per a donar a conèixer el treball, que durant aquests anys rars vegades ha eixit a la llum. Agrair també a totes les persones que han col·laborat desinteressadament en l'Associació Escoles Esportives 613 Vivendes. I finalment, dedicar a totes aquelles persones que més tard o més d'hora ens han abandonat i la seua absència ens ha entristit, però la seua presència ens va enriquir.

Així doncs, servisca aquest article com homenatge a totes i cadascuna de les persones que han posat el seu òbol perquè aquest projecte seguísca viu.

1. LA DELEGACIÓ DE RESPONSABILITAT A TERCERS

Un punt de referència en l'esport base és la participació veïnal, i un dels problemes més importants als quals ens enfrontem en aquestes activitats és la delegació de responsabilitat a tercers. Abans de l'engegada de les EE.EE. 613, els xiquets del BAP 613, a diferència dels xiquets de la resta de Burjassot, no practicaven esport base. El desmantellament de l'A.P.A. (Associació de Pares d'Alumnes) del C.P. Fernando de los Rios⁴ va originar que ningú se'n ocupara de l'esport escolar. Aquesta situació va durar tres cursos escolars al principi de la dècada

⁴ C.P. Fernando de los Rios és el centre CAES ubicat al BAP 613 on es trobaven i es troben escolaritzats la major part dels menors del barri.

dels 90. Tan sols unes poques persones van fer els seus intents, els quals van tenir un recorregut curt en el temps.

La veritat és que no va haver un moviment social perquè els xiquets del barri practiquen esport. Volien que els xiquets feren esport, sí, el que no estaven amatents és assumir la responsabilitat i el treball que això comportava; de manera que delegaven la responsabilitat a tercers, si hi ha recursos en el barri els xavals del barri practiquen esport i si no, no.

No va ser fins l'any 1994, amb la municipalització dels Serveis Socials, que no es va engegar una iniciativa de lluita contra l'exclusió social a través de l'esport base en el barri, de la qual van sorgir les EE.EE. 613, gràcies a la col·laboració del Centre de Dia Manantial i l'Associació de Veïns dels 613 Vivendes. El curiós és que des de llavors l'entitat, i sobretot a partir del 2002/03, ha anat en el sentit contrari a la resta dels centres educatius.

Al llarg d'aquests 20 anys, hem vist com la resta de centres educatius van delegar la responsabilitat a tercers, en aquest cas, a les Escoles Esportives Municipals de Burjassot, desapareixent així la major part dels equips dels col·legis. Burjassot ha passat de tenir equips quasi tots els col·legis, a tenir equips només les Escoles Esportives Municipals i el Club de Futbol Los Silos.

Hem de tenir en compte que la delegació de responsabilitats a tercers a canvi d'una quota, per baixa que siga, fa que els menors que s'atenen en les EE.EE. 613 deixen de practicar esport. Com assenyalava Ander-Egg citant a Deleeck, H. (1979), es produeix *l'Efecte Mateo*, al que té se li donarà i abundarà, i al que no té encara allò que té, li serà llevat.

Al final de la dècada dels noranta, l'Associació contava amb tres seccions diferenciades, Futbol Sala, Bàsquet i Petanca. Entre totes donaven cabuda a més de 160 menors del BAP 613 i dels seus voltants. L'entitat ha recorregut el camí invers al de la resta de les

entitats del municipi que en el seu moment havien assumit la realització de les activitats esportives escolars, quan les AMPAS delegaven la funció a les Escoles Esportives Municipals i els clubs històrics de Burjassot.

2. EE.EE. 613 VIVENDES I EL GÈNERE

En el BAP 613 viuen la gran majoria dels veïns de Burjassot que pertanyen al poble gitano. Fa 20 anys es va començar a treballar, amb les voluntàries de la secció de bàsquet, amb xiquetes gitanes en un equip aleví (11 i 12 anys). A l'any següent, es va tenir un equip aleví i un infantil (13 i 14 anys); i al tercer any, es va mantenir l'equip aleví i l'infantil, arribant aquest últim a la final de la lliga de Burjassot.

És important destacar la impressionant mobilització logística que es realitzava perquè algunes de les xiques pogueren entrenar i jugar, ja que estaven a càrrec de germans, cosins i nebots més menuts. Pel que es feia necessari muntar una menuda guarderia per als entrenaments i partits, i per als desplaçaments a partits es demanava col·laboració a la resta de voluntaris i de coneguts. El dispositiu d'intendència que s'organitzava per a cada entrenament i partit era important, ja que les jugadores no tenien opció, si podien atendre als menuts jugaven i si no, no jugaven.

En l'actualitat, per desgràcia, la secció de bàsquet no té cabuda en l'entitat per falta de voluntaris que promocionen aquest esport. No obstant això, la intervenció amb les menors del BAP 613 es continua a través del futbol sala. En aquests moments es conta amb un equip femení de futbol sala categoria infantil, que participa en les diferents lligues escolars organitzades a nivell municipal i provincial; i enfrontant-se a les barreres afegides de gènere: inexistència de suficients lligues i de difícil accés, unificació de categories per falta de suficients xiques, etc.

3. EE.EE. 613 I LA INTERCULTURALITAT

Fa 20 anys, a Burjassot no era molt freqüent veure a persones magrebines, amb estudis superiors i que volgueren ser voluntaris en un barri com el dels 613 vivendes, entrenant un equip format per xavals en la seua majoria gitanos i uns quants païos. Doncs bé, aquesta situació es va donar i amb èxit. No va haver cap problema d'índole racista durant el temps que aquest voluntari va treballar amb les EE.EE. 613.

Al llarg d'aquest temps i amb la bombolla immobiliària, va haver un gresol molt interessant en l'entitat, ja que en els seus equips estaven representades moltes de les nacionalitats que migraren dels seus països per a cercar un futur millor, i van acabar jugant en les EE.EE. 613. En aquesta ocasió tampoc hem hagut de lamentar episodis d'índole racista.

Podem dir que les persones, sense por d'equivocar-nos, que conformen l'associació tant a nivell de voluntariat com a nivell de jugadors, no fan distinció per l'origen cultural de les persones. Cadascun té el seu, l'important és l'equip, l'important és el company.

Si atenem a l'Informe sobre l'Educació Europea per al Segle XXI, *"L'Educació: Hi ha un tresor amagat a dins"*, on s'estableixen els quatre pilars que sustenten l'educació, l'entitat compleix amb aqueixos pilars: "Aprendre a conèixer", "Aprendre a fer", "Aprendre a viure junts, aprendre a viure amb els altres" i "Aprendre a ser"; això sí, des del punt de vista de l'educació no formal a través de l'esport. L'entitat duu en el seu ADN aquests pilars des que es van redactar els seus estatuts per la Comissió Gestora de l'associació.

No obstant això, aquesta actitud vers la interculturalitat de l'entitat a nivell intern no era la que s'ha produït a nivell extern. L'estigmatització a la qual es va veure sotmès el barri durant les dècades dels 80 i els

90 (no sense cert mereixement), va perdre en ple apogeu fins a bé entrat el tercer mil·lenni. I com no podia ser d'una altra manera, va afectar, en gran manera, als equips del barri.

En les primeres temporades, els comentaris despectius cap als components dels equips del barri que es produïen en els partits, jornada rere jornada, es veien contrarestats en les reunions de coordinació que es realitzaven amb el Comitè d'Àrbitres i organitzador de la lliga municipal. En aquestes reunions, el representant dels EE.EE. 613, feia constar en l'acta els comentaris despectius (racistes, classistes, orientació sexual, amants de l'aliè, etc.) que es produïen i les dades rellevants a ells: lloc, hora, equips que disputaven el partit, etc.

A poc a poc, aqueixa política de denúncia sistemàtica en els òrgans de coordinació de la competició va anar quallant en la resta dels equips, aconseguint-se la dimissió del president de la coordinadora d'esport base de Burjassot, per un incident racista protagonitzat per una entrenadora d'un equip contrari.

Altres problemes d'aquesta índole, es van produir també durant unes Olimpíades Escolars de Burjassot. Els equips de futbol sala dels EE.EE. 613 van quedar campions de totes les categories de la competició d'aqueix any, degut al fet que una entitat (que no nomenarem en el present document) es va negar a jugar els partits contra les EE.EE. 613, donant per guanyats tots els partits que no es van presentar a jugar.

Açò va suposar l'ascens de tots els equips de futbol sala dels EE.EE. 613 a la primera posició, desvirtuant d'alguna manera la competició, i provocant una sensació d'impotència en els entrenadors i xavals de les EE.EE. 613, no només per no donar-los l'oportunitat de demostrar el seu treball, sinó perquè directament no se'ls va permetre fer el que més desitjaven, jugar a futbol com la resta de xavals del municipi.

4. EDUCAR EN EL CONFLICTE

En l'esport és habitual que es generen moments conflictius, la tensió i l'adrenalina ajuden a ells. Açò no és dolent, és a dir, és important que es generen conflictes, sobretot en els entrenaments, atès que es tracta de moments on no solen assistir els familiars i es pot treballar la gestió del conflicte amb els xavals. En els partits ja és altre cantar. Els qui hagen tingut l'oportunitat de presenciar un partit veuran que part dels pares ho utilitzen com teràpia. I els pares de les EE.EE. 613 que assisteixen als partits, encara que escassos, no són una excepció.

Una de les tasques fonamentals dels entrenadors i de la resta de voluntaris de l'entitat és la d'evitar que els pares empren un vocabulari "inadequat" durant els partits. Hem de recordar-los que ací no venim necessàriament a guanyar, sinó que els xavals es divertisquen competint d'una manera positiva, i si guanyen, molt millor. Cosa que resulta molt difícil de fer entendre, i sobretot en la societat en la que vivim on l'única clau vàlida és l'èxit. No obstant això, dia a dia s'avança en el bon camí. Açò quant als espectadors.

Quant als jugadors, comentar que és molt important jugar bé al futbol per a ser reconegut davant la resta de l'equip. Aqueixa importància fa que els jugadors es prenguen molt de debò els entrenaments i els partits. La tensió que es genera fa que el conflicte pugui esclatar en qualsevol moment. Per això, és important que des dels equips més joves fins als més majors, entenguin que la filosofia de la nostra entitat és el "joc net". Quan es produeix un conat de violència, es talla d'arrel i es reflexiona sobre les causes i les seues possibles conseqüències. Sempre hi ha entrades més fortes, faltes, etc., però l'important és que es queden dins del terreny de joc.

En una ocasió en un partit fora de Burjassot, un dels xavals d'un dels nostres equips, pel que sembla va pensar que com

l'havien expulsat per insultar a l'àrbitre i havien perdut el partit, buidar un dels extintors dins del vestuari li ajudaria a dur la derrota i l'expulsió molt millor.

La conseqüència va ser la reflexió amb el menor, qui es va oferir a disculpar-se i a reparar el dany ocasionat. Les disculpes van ser acceptades i l'oferiment de reparació del dany declinat. L'entitat per la seua banda li va responsabilitzar de mantenir nets els vestuaris durant els entrenaments i els partits que jugaven a casa. I a més, el menor va complir la sanció imposada pel comitè de competició de no jugar durant 4 partits. Des d'aquell incident, s'han produït altres però no d'aqueixes característiques.

5. EL VAIVÉ DELS VOLUNTARIS

Com bé és sabut, i existeix molta literatura tècnica respecte a les organitzacions socials, al llarg dels anys les associacions que tenen com eix principal el voluntariat tenen moments millors i moments pitjors. Els voluntaris precursors de les EE.EE. 613, van anar abandonant el seu treball en la mateixa, just coincidint amb el canvi de mil·lenni en els cursos 2000/01 i 2001/02.

L'associació va travessar el seu moment més crític, arribant a l'instant de plantejar la dissolució per part dels voluntaris (molt pocs), que assumien la doble funció de ser directius alhora que entrenadors dels equips.

Va desaparèixer la secció de bàsquet tant en la seua versió femenina com en la masculina, per falta d'entrenadors. I la secció de futbol sala va quedar representada per un equip en les següents categories: benjamí, aleví i infantil, amb un nombre aproximat de 25 xavals.

En la temporada 2002/03, es va realitzar una reestructuració de la junta directiva de l'entitat i del plantejament del voluntariat que la formava, amb l'objectiu de pujar un graó més. El voluntariat es composaria, en la

seua majoria, de voluntaris del barri, sense tancar òbviament, la porta a voluntaris que visqueren fora del barri. Havia bastants joves majors d'edat que havien format part de l'entitat com menors jugadors, ara era el moment que prengueren ells el relleu.

La política que es va emprar va ser la d'assumir només els equips que pogueren fer-se'n càrrec els voluntaris, als qui no li se donaren responsabilitats directives en l'entitat, per a no sobrecarregar-los de responsabilitats. D'altra banda, es va iniciar una campanya de "recerca de voluntaris" en el propi barri. La resposta va ser molt positiva. Els antics jugadors van començar a col·laborar en la tasca d'entrenar a equips de l'entitat.

A més, es va crear un equip sènior amateur on els entrenadors podien jugar totes les setmanes com element motivador, que serviren de referent a les categories inferiors i haguera una possibilitat de continuar defensant els colors de les EE.EE. 613. En els últims anys açò s'ha fet realitat i l'equip amateur ha aconseguit diverses lligues, trofeus al màxim golejadors, jugador més valuós, porter menys golejat, etc. I com el moviment, es demostra caminant i hem de predicar amb l'exemple. El cost dels desplaçaments, fitxes, àrbitres, etc., de l'equip amateur queda sufragat en la seua totalitat pels jugadors de l'equip.

6. EE.EE. 613 I LA INTERVENCIÓ AMB LA COMUNITAT

Marchioni (1989) considera la intervenció comunitària com la metodologia d'intervenció social de l'acció social que millor permet treballar en la prevenció de l'exclusió social. Segons l'autor, existeixen tres nivells d'acció social: per a la comunitat (serveis i prestacions que l'Estat està obligat a atorgar), en la comunitat (acostament dels serveis al ciutadà) i amb la comunitat (el treball comunitari està dirigit a tota la comunitat, a tots els ciutadans i ciutadanes, encara que s'articule per barris o sectors de població).

L'activitat física i l'esport formen part d'eixa tradició d'acció comunitària, que, a partir dels anys 60, es va implantar en els nostres barris, organitzacions i professionals socials. Les EE.EE 613 i el BAP 613 en són un bon exemple.

En la trajectòria d'aquests 20 anys, no podem oblidar al departament de Serveis Socials Municipal i el seu suport estratègic a l'entitat en dos fronts molt importants: a nivell d'orientació i seguiment, i cobrint les necessitats de l'entitat quan no podien ser cobertes per les subvencions (material esportiu, equipatge, trasllats i instal·lacions). Açò, a més de permetre a l'entitat mantenir-se i intervenir en moments difícils, ha permès una coordinació amb els serveis socials municipals que ha beneficiat en ambdós sentits.

Aquesta coordinació permet la implicació en l'entitat de menors subjectes al compliment d'una mesura judicial, bé siguen del BAP 613 o de fora d'ell. Sota la supervisió de l'equip de mesures judicials, qui prèviament valora la idoneïtat de l'activitat per a aquests menors i al revés. Així els menors del municipi subjectes a una mesura judicial (PSBC, TSE, LV)⁵, desenvolupen activitats dins de l'entitat, recolzant en els entrenaments, col·laborant amb el manteniment de les instal·lacions cedides, etc., com part del seu projecte educatiu.

D'aquesta forma, es compleix una doble funció: l'educativa i la de benefici a la comunitat. En les EE.EE. 613 tenen l'oportunitat de realitzar uns treballs que promouen uns valors que estan en hores baixes en la nostra societat: la responsabilitat, la camaraderia, la solidaritat amb l'equip, el respecte pels oponents, etc. És un escenari que permet desenvolupar itineraris d'inclusió social que prevenen l'exclusió social i en nombrosos casos les conductes delictives (Uceda, 2011).

⁵ Les sigles corresponen a les següents mesures judicials en medi obert: prestació de serveis en benefici a la comunitat (PSBC), tasques socioeducatives (TSE) i llibertat vigilada (LV), segons art.7, Llei 5/2000 de responsabilitat penal del menor.

Els menors subjectes a mesures judicials, o menors infractors, com denomina la llei, han viscut, en alguns dels casos, experiències negatives envers la societat: per problemes relacionats amb l'apropiació de l'aliè, per algun tipus de violència, pel consum de substàncies il·legals, etc. La responsabilitat que aquests xavals adquireixen amb els xiquets que practiquen esport és incontestable. Els jugadors tenen expectatives que l'entrenador els ha d'ensenyar a jugar, i mostren un respecte que fins a la data no ho havien tingut; això adquireix una gran importància en els menors infractors.

En més d'una ocasió, el compliment de part de les mesures en les EE.EE 613 ha servit perquè els menors que ho realitzaven normalitzaren el seu temps lliure i d'oci, i formaren part de l'associació com voluntari. En l'actualitat, dos dels entrenadors van ser en el seu moment menors del programa de mesures judicials, i ara són dels voluntaris més actius i compromesos amb l'entitat.

Reprenent a Marchioni i un dels seus tres nivells d'acció social, l'acció social amb la comunitat, la implicació dels veïns del BAP 613 en les activitats socials del barri en general i en l'esport base en particular, és un dels objectius de l'entitat. Per això, l'entitat desenvolupa en el propi barri diverses competicions i esdeveniments anuals, en les quals estan convidats a participar i participen, ciutadans de la resta de municipi. De forma que la integració del BAP 613 es pugui realitzar d'una manera bidireccional. No només que les persones del barri participen de les activitats i serveis que ofereix Burjassot, sinó que les persones de la resta de Burjassot integren el BAP 613 com una zona més del poble a la qual accedir i participar de les seues activitats i serveis.

Aquestes activitats es componen de tres esdeveniments anuals que, des de l'any 2002, es vénen celebrant:

- Torneig 24 hores de Futbol Sala (categoria amateur), on es convida als diferents equips de futbol sala del municipi a participar.

- Torneig de Futbol Sala 613 Vivendes (categories des de querubí a cadet, incloent l'equip femení), es conviden als equips de futbol sala que participen de la lliga escolar.
- Torneig mixt i intergeneracional de Pentanca, on poden participar parelles compostes per totes les edats i gènere del municipi.

L'important de la celebració d'aquestes activitats és el fet que es desenvolupen íntegrament en les instal·lacions del BAP 613, permetent així un acostament de les persones de la resta de municipi, desmitificant la imatge de perillositat i la estigmatització que continua tenint el BAP 613 en la resta del poble.

7. MIRANT AL FUTUR

La idea primigènia a l'hora de plantejar la creació d'aquesta associació va anar que els agents socials i els veïns participaren de la millora de la percepció i autopercepció que tenien els xiquets i xiquetes del barri. Que l'esport conjuminara els esforços de païos i de gitanos, amb la intenció de formar equips. Equips que no pretenien guanyar, que el que pretenia era poder fer una activitat positiva en comú, fent una activitat amb i no en contra.

Els païos i els gitanos jugaven i jugaven bé, segueixen jugant i segueixen jugant bé. Les EE.EE. 613 s'han convertit en un referent no només per als veïns del barri sinó per a tot Burjassot i part dels pobles limítrofs. I encara més, quan amb el pas dels anys, les AMPAS dels centres de Burjassot han deixat de promocionar l'esport base dins de les seues activitats, i han derivat als xavals als clubs i les Escoles Esportives Municipals de Burjassot.

La situació actual de l'entitat ha variat molt des dels seus inicis fins a ara. Les inversions municipals en la regeneració de barri han permès dotar al barri de noves instal·lacions, tant esportives com espais de re-

unió, que ofereixen una visió renovada del BAP 613 en allò estructural, encara que en el col·lectiu genera incerteses per les decisions polítiques i de gestió futures.

En aquests moments, adaptant-se a aquests nous canvis, les EE.EE. 613 ha aconseguit un conveni de col·laboració amb l'Ajuntament de Burjassot per a la utilització d'un espai en l'Hotel d'Associacions Municipal dels 613 Vivendes, on està situada la seu de l'entitat. I a més, un conveni d'utilització de les instal·lacions esportives del Poliesportiu 613 Vivendes construït en el barri. En contraprestació, l'entitat s'ha compromès a continuar la seua labor de foment de l'esport base en el BAP 613 i la seua intervenció en la comunitat.

Aquesta temporada 2013/2014, en la qual l'associació compleix el seu 20 aniversari, es compta amb un planter de 16 voluntaris que s'encarreguen dels entrenaments dels diferents equips, més 6 voluntaris que componen la junta directiva. Quant als equips en funcionament són els següents: un querubí (4-5 anys), dos pre-benjamins (6-7 anys), un benjamí (8-9 anys), dos alevins (10-11 anys), un infantil (12-13 anys), un cadet (14-15 anys), un femení (12-17 anys), un amateur (majors de 18 anys). Cosa que suposa un volum considerable de menors atesos, uns 120, més 25 majors en l'equip amateur.

A pesar d'això, el futur es planteja incert, no només per a les EE.EE. 613, sinó per al conjunt d'entitats del tercer sector, doncs la falta de sensibilitat política, el principi d'austeritat (o d' "austericidi") que fa que es reduïsquen o desapareguen subvencions, la invisibilització dels més vulnerables, l'abandó de projectes de prevenció i d'intervenció social... fa que iniciatives com aquesta es troben sempre en la corda fluixa, dependent en gran part de factors que escapen al seu control.

BIBLIOGRAFÍA

- ATKINSON, R.; KINTREA, K. (2001): "Disentangling Area Effects: Evidence from deprived and non-deprived neighbourhood Effects and Cultural Exclusion". *Urban Studies*, 39, 85-93.
- BALIBREA, E.; SANTOS, A.; LERMA, I. (2002): "Un estudio exploratorio: actividad física, deporte e inserción social de jóvenes en barrios desfavorecidos". *Apunts: Educación física y deportes*, 69, 106-111.
- DELEECK, H. (1979): "L'effect Mathieu". *Droit Social*, 11 nov. (Versión española en *Lecturas de Seguridad Social*, 0/84).
- DELORS, J. (1996): *La educación encierra un tesoro*. [Informe a la UNESCO de la Comisión internacional sobre la educación del siglo XXI]. Madrid: UNESCO.
- MARCHIONI, M. (1989). *Planificación social y organización de la comunidad: alternativas avanzadas a la crisis*. Madrid: Popular.
- MONJE, M.; UCEDA, F.X. (2003): "El barrio de Acción Preferente "613 Viviendas" de Burjasot: El proceso de normalización de viviendas en un Barrio Desfavorecido", en Oteiza, V. (2003). *Un lugar para vivir. Experiencias de exclusión residencial y de cómo salir de ellas en el Estado español*. Pamplona: Universidad Pública de Navarra.
- MUÑOZ, A. J. (2005): "L'activitat física i l'esport com a mitjà d'integració social i transmissió de valors a joves socialment desfavorits". *Revista Electrònica d'Investigació i Innovació Educativa i Socioeducativa*, 2 (2), 19-38.
- UCEDA, X. (2011): *Adolescentes en conflicto con la ley. Una aproximación comunitaria: trayectorias, escenarios e itinerarios* (Tesis doctoral) Valencia. Universitat de València.

Jornadas Estatales de Servicios Sociales Municipales

12, 13 y 14 de junio 2014

Barakaldo

IRENE GAVIDIA MIR Y LORENA RUIPÉREZ CASTRO

Trabajadoras Sociales de Valencia

Era inevitable que ante la actual situación socio-política, las jornadas de servicios sociales rurales no se ampliaran y acogieran las jornadas de estatales de servicios sociales municipales, en Barakaldo.

Sin ser conocedoras en profundidad de la problemática específica que existe en este sector, debido a que nuestra experiencia profesional se ha centrado en el ámbito del tercer sector, nos gustaría en primer lugar expresar nuestra admiración ante la capacidad de participación de todas las personas asistentes, compañeras y compañeros de profesión, que se desplazaron hasta las jornadas con ganas de compartir tiempo y esfuerzo y desde luego seguir aprendiendo a través de las charlas y las ponencias que se expusieron, así como del intercambio de experiencias y propuestas que surgían en los intensos grupos de trabajo. Todo ello, resultó ser muy gratificante y enriquecedor.

No es necesario desarrollar nuestra profesión en los servicios sociales municipales para saber que es el pilar, del estado de bienestar, con el que más se han ensañado las políticas de austeridad, que se han efectuado recortes progresivos durante años que han ido debilitando el sistema y

eso repercute, ciertamente, en la profesión; pero lo más dramático es el impacto que esto tiene sobre la ciudadanía ya que no solo se han agravado, más aún si cabe, los problemas y carencias que ya existían, sino que además han aparecido numerosas nuevas situaciones de riesgo. Esto supone una gran fractura del equilibrio social, un aumento considerable de las desigualdades y desde luego un riesgo importante para la paz ciudadana.

Las jornadas se centraron en el análisis de la Ley de Racionalización y Sostenibilidad de la Administración Local, más conocida como Ley de Reforma de la administración Local, ante la cual, desde su anteproyecto, el colectivo del Trabajo Social se ha mostrado reacio y ha realizado contrapropuestas y alegaciones, por los cauces correspondientes. El motivo principal es el reducido espacio de trabajo en el que se quedan los servicios sociales con esta reforma, dejando de ser garantes de derechos sociales universales y de calidad para ser meros gestores de ayudas asistenciales y caritativas, sin capacidad para la intervención, ni la prevención... Con estas y muchas más reivindicaciones nació el movimiento de la Marea naranja, en el que participan, no solo traba-

jadoras/es sino todos los profesionales que intervienen en el ámbito de lo social y otros muchos agentes sociales.

Uno de los puntos que nos pareció de mayor interés fue el debate que se fomentó con los representantes de los diferentes partidos políticos que asistieron a las jornadas para hablar del futuro de los servicios sociales. Aunque inicialmente parecía un *meeting* en el que cada uno alababa sus propias propuestas o acciones en esta materia, poco a poco las/os asistentes fueron pidiendo explicaciones, aclaraciones, soluciones, se hicieron críticas e incluso se llegó a poner en evidencia los argumentos mercantilistas de algunos de los representantes políticos. Resultó de gran interés observar en primera persona cómo la voluntad política hace variar los derechos de la ciudadanía de un territorio a otro.

Y por último, los asistentes participaron activamente en los grupos de trabajo abordando los 3 ejes en torno a los cuales se gestó el congreso. Principalmente éramos profesionales del trabajo social, pero también asistieron distintos profesionales del ámbito de lo social, como educadores o integradores sociales entre otros.

Las temáticas tratadas y trabajadas por grupos en cada eje, sobre las cuales no voy a entrar mucho en detalle, puesto que hay documentos que recopilan literalmente todas las conclusiones extraídas en los grupos, fueron las siguientes:

- El impacto de las nuevas políticas sociales en la intervención social.

Se abordaron las fortalezas y debilidades de la Ley de la Reforma Local, así como la reflexión sobre qué oportunidades puede generar dicha ley, qué puede suponer la centralización de los Ss. Ss. y qué actuaciones se pueden desarrollar en diferentes ámbitos para garantizar una intervención social de calidad.

- El impacto de las nuevas políticas en la ciudadanía.

En este eje se extrajeron conclusiones acerca de la visión que la ciudadanía tiene de los y las profesionales del trabajo social y de los Servicios Sociales, se reflexionó acerca del tipo de trabajo social que queremos llevar a cabo como profesionales, y se generaron propuestas sobre cómo podemos fomentar la participación social de las personas afectadas por los recortes sociales en el reconocimiento de sus derechos.

- Líneas básicas para un nuevo modelo del Sistema público de Servicios Sociales.

A través de este eje, los grupos de trabajo pudieron definir cómo sería más adecuado el sistema público de servicios sociales, por lo que se deliberó acerca del objeto del sistema de servicios sociales, así como de las rentas de garantías de ingresos, los modos de gestión (directa/indirecta), incluso sobre qué profesional debería ser el de referencia.

Para concluir, no encontramos mejores palabras que las que cita Arantxa Hernández en su relato de conclusiones sobre las jornadas, a través de las cuales resume el objetivo fundamental de éstas, y que con mucho esfuerzo y colaboración de todos, se ha logrado alcanzar: "Analizar, reflexionar el impacto del nuevo marco legal de la Reforma Local y diseñar unas líneas básicas a seguir en el nuevo modelo del Sistema Público de Servicios Sociales".

Por unos servicios sociales públicos y de calidad.

“La demolición de la ley de dependencia y la amenaza de la reforma local de los Servicios Sociales”

TERESA NAVARRO VALERO

Trabajadora Social

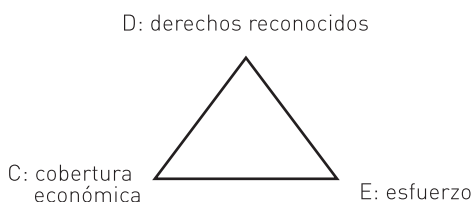
El pasado 17 de junio tuvo lugar una charla-coloquio en la Universidad organizada por el Colegio Oficial de Trabajo Social de Valencia a cargo de Jose Manuel Ramírez Navarro, Presidente de la Asociación de Directores y Gerentes de Servicios Sociales sobre el tema “La demolición de la Ley de Dependencia y la amenaza de la reforma local de los Servicios Sociales”. Comenzó avanzando algunos Indicadores del Índice DEC (Derechos/

Economía/Desarrollo) de la valoración de los Servicios Sociales y resultados del Sistema de Atención a la Dependencia, en cuanto al desarrollo y aplicación de la última Ley.

Continuó exponiendo el objetivo principal con el que nace el Informe DEC, estudio realizado con el fin de englobar los principales indicadores de valoración de los Servicios Sociales y estar éstos disponibles

CORRESPONDENCIA
tenava.tnv@gmail.com

para cada una de las CC.AA. Éste Índice fue elaborado desde las tres grandes áreas que componen todo Sistema de Protección Social: los derechos y decisión política, la relevancia económica y la cobertura de los servicios a la ciudadanía.

Sabemos que los Servicios Sociales son competencia autonómica, pero son pocos los datos que permiten conocer el desarrollo desigual llevado a cabo por los diferentes gobiernos que componen el Estado Español. Por ello, en la charla se presentó la mala situación y gestión social que se está dando a nivel estatal, centrándose posteriormente en la Comunidad Valenciana, de la que expone la valoración extraída del DEC concluyendo que "la Comunidad Valenciana ocupa el último puesto en la clasificación de Comunidades Autónomas en el desarrollo de su Sistema de Servicios Sociales", ya que sus indicadores se sitúan por debajo de la media estatal y argumentando esto con los siguientes datos:

- La **ratio de trabajadores** de plantilla por habitante en la red básica de Servicios Sociales es de uno por cada 7.373, frente a uno por cada 2.942 de media estatal.
- El porcentaje del Sistema de Atención a la Dependencia es del 83%, la mitad de la media estatal.
- La C. Valenciana presenta un 33,3% del llamado "**limbo de la Dependencia**", mientras que la media de las demás comunidades es del 23,2%.
- En cuanto a la **Extensión de las Rentas Mínimas de Inserción**, existe un beneficiario por cada 295,2 habitantes, mientras que en el conjunto del Estado la

media es de uno de cada 84,3 habitantes. Y además, en referencia a la cuantía, el gasto medio por perceptor es del 11,86% por hogar, mientras que la media estatal es del 13,23%.

- La C. Valenciana presenta 3,07 **plazas residenciales** por cada 100 personas, frente al 4,66 a nivel estatal; y 0,6 plazas residenciales de titularidad pública frente al 1,15 de media estatal, todo ello para mayores de 65 años.
- Con respecto al **equipamiento para personas con discapacidad**, existe una plaza residencial por cada 65,74 personas con discapacidad reconocida, frente a una plaza por cada 61,95 personas con discapacidad reconocida a nivel estatal.
- En cuanto a los **Centros de Día y Centros Ocupacionales**, existe una plaza por cada 41,24 personas con discapacidad, mientras que a nivel estatal es una por cada 39,05.
- Y por último, existe una **plaza para mujeres víctimas de violencia de género** por cada 30,98 órdenes de protección, mientras que la media de las demás Comunidades Autónomas es de 6,7.

Jose Manuel afirma que, tras el análisis de la Reforma Local y Servicios Sociales, ésta supone un grave atentado al municipalismo de nuestro país, ya que éste es una seña de identidad del Sistema Público de los Servicios Sociales debido a la cercanía y proximidad de expresión de las necesidades sociales de los ciudadanos. Y que más allá de la "supuesta racionalización y sostenibilidad" que según argumentan, pretende esta reforma, la realidad es mostrar una drástica reducción del gasto público local antes los supervisores internacionales (CE, BCE y FMI).

En consecuencia, la reforma, además de ser socialmente negativa puede tener efectos antieconómicos como el encarecimiento de la gestión del Sistema; salvo que su único objetivo sea el ahorro me-

diante el cierre de centros y servicios o su venta a empresas privadas.

Para ultimar, el ponente muestra las conclusiones alcanzadas tras el estudio realizado, transmitiendo lo siguiente:

- **El gobierno va a destruir el sistema de servicios sociales**, sin haber un razonamiento económico científico serio ni un análisis de los impactos reales en la población.
- **Las Comunidades Autónomas no podrán asumir todos los servicios** por el hecho de incrementar los costes de los mismos y por el hecho de que ellas mismas ya tendrán que recortar otros millones de servicios.
- **Estos servicios no se privatizarán, se acabarán cerrando**, y la atención de personas empobrecidas en sus necesidades básicas no debe ser un negocio.

En nombre de la Asociación de Gerentes de Servicios Sociales, de la cual es Presidente, Jose Manuel manifiesta:

- Estar en contra de la reforma y apoyar a los recursos de inconstitucionalidad presentados así como a los Partidos que proponen modificar esta Ley
- Interpretan que en materia Local, el Estado sólo puede regular condiciones mínimas.
- Y consideran necesario que toda atención primaria de Servicios Sociales se gestione desde el ámbito Local.

Hace un **llamamiento** al sentido común de los gobernantes invitándoles a la reflexión de la situación del país y la población, y decidan si es el momento de romper con los servicios sociales públicos, que hacen una labor encomiable pese a nunca ser reconocida aunque sí absolutamente necesaria.

Invita a todas aquellas personas que creen en una sociedad justa en la que la dignidad de todas las personas esté por delante del principio de estabilidad presupuestaria, a que en la medida de sus posibilidades, fuerzas y capacidades, se opongan a esta vergüenza. Y para ello, propone una estra-

tegia para evitar el desmantelamiento de los SS.SS desde diferentes niveles:

- **Vincular nuestro apoyo electoral** a los Partidos que asuman el compromiso de Derogación de la Ley.
- **Reivindicar** mediáticamente y en el ámbito profesional la denuncia de esta demolición de los Servicios Sociales, destacando lo efectos que producirán a la ciudadanía.
- **Exigir a las personas implicadas** que se comprometan a determinar cuál va a ser el futuro de los Servicios Sociales de sus entidades locales para el 2015.

Tras la interesante charla, se abrió el coloquio en el que se intercambiaron opiniones, mayoritariamente en la línea expuesta por el ponente.

Vivències sociopolítiques i treball social. "El meu granet de sorra"

ROSA DOMÈNECH

Impuls a l'Acció Social

FICHA

Títol: Vivències sociopolítiques i treball social.
"El meu granet de sorra"

Autora: Rosa Domènech

Edita: Impuls a l'Acció Social

Data d'edició : Novembre de 2012

ISBN: 978-84-940462-0-9

TRINITAT GREGORI MONZÓ

Colegiada núm 136
Universitat de València
trinidad.gregori@uv.es

En altre número de la revista varem comentar el llibre de Montserrat Colomer, "El treball social que jo he viscut", i no podem deixar de fer el mateix amb aquest llibre de Rosa Domènech. És molt d'agrair que professionals que han significat (i encara ho signifiquen) tant pel Treball Social a l'Estat Espanyol comparteisquen amb totes i tots la seua experiència i ens mostren, amb el seu relat, la Història recent del Treball Social a casa nostra.

Com el títol indica, el llibre està relatat des de les vivències de l'autora incidint en aquells fets que marcaren la seua trajectòria professional, des de la seua família fins les persones que l'acompanyaren en el seu llarg recorregut professional: des dels inicis, les vivències de la infantesa i els canvis de lloc de la família per diferents ciutats fins arribar a descobrir la professió i començar els estudis i les primeres experiències mitjançant les pràctiques, fins arribar als moments actuals. Tot un recorregut

que abasta moments molt importants, a nivell polític i social, amb el pas de la dictadura a la democràcia i el compromís que, igualment a altres companyes, adquirí l'autora amb la democràcia i l'Estat de Benestar marc d'uns Serveis Socials a l'abast de tothom.

En els set capítols que compta aquest llibre l'autora ens mostra de manera documentada els canvis produïts en el Treball Social en els darrers anys de la dictadura franquista i els avanços i aparició dels Serveis Socials en els primers anys de democràcia. Utilitza documentació gràfica i articles de premsa per fer-nos vore la importància, presència i compromís de les/els treballadores/rs socials (aleshores assistents socials).

Els seus inicis de treball està marcat pel treball comunitari al suburbi del Camp de la Bota, la impressió que li causà li va fer vore que la seua "vocació de treballador social havia d'encaixar-se al treball realitzat en un barri i preferentment en un suburbi" (pàg. 53). Són els temps de la dictadura franquista amb una proliferació de suburbis en les grans ciutats formats per persones que provenien de la migració interna pròpia d'aquells moments i on la gent vivia en condicions infrahumanes.

En la seua història hi podem destacar dues vessants: la professional i la política. En el relat hi podem descobrir no solament la seua evolució professional, sinó també la política i que n'és una bona mostra de l'evolució de la recent història socio-professional que s'ha donat a l'estat espanyol. Per una banda el treball comunitari, la influència de la reconceptualització, la creació dels Serveis Socials...; per altra la democràcia, els ajuntaments democràtics, els governs autonòmics, les lleis de serveis socials... de les que en participà juntament amb altres professionals del Treball Social.

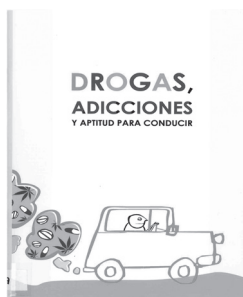
El plantejament polític hi està present des de la seua participació de manera activa en partit polític. I així manté que la militància política no està renyida amb la militància i compromís amb l'Estat de Benestar i el Treball Social. I ens diu "... però el que jo vaig descobrir bàsicament va ser la dimensió política per aconseguir justícia i igualtat social... vaig descobrir que es podia donar a la lluita per aconseguir aquesta igualtat una dimensió política" (pàg. 147).

Juntament amb la seua constant presència en el treball comunitari hi trobem els principis, tècniques utilitzades en el Treball Social, així com els models que s'han anat perfilant per aconseguir que els Serveis socials siguin presents a l'Estat de Benestar, tot uns esforços i treball que de continuar, hui en dia, la situació d'amença i declivi en el que es troba, haurien estat debades.

Així doncs, aquest llibre és un bon repàs de com s'ha desenvolupat el Treball Social, no solament a Catalunya sinó a l'Estat Espanyol des de la segona meitat del segle XX i els inicis del segle XXI.

LIBROS RECIBIDOS

FICHA

Título: Drogas, adicciones y aptitud para conducir

Autor: F. Javier Álvarez y Juan Carlos González Luque

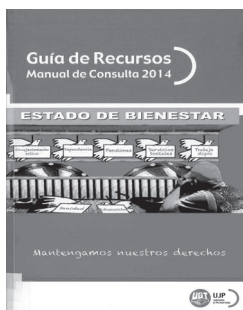
Editorial: Universidad de Valladolid

Fecha de edición: 2014

Nº de Páginas: 55

ISBN: 978-84-616-9022-0

FICHA

Título: Guía de recursos y Manual de consulta 2014

“Estado de Bienestar. Mantengamos nuestros derechos”

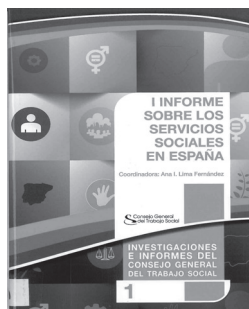
Autora: UGT-UJP

Editorial: UGT-UJP

Fecha de edición: 2014

Nº de Páginas: 210

FICHA

Título: I Informe sobre los Servicios Sociales en España

Cordinació: Ana I. Lima Fernández

Edita: Consejo General del Trabajo Social

Fecha de edición: 2014

Nº de Páginas: 161

ISBN: 978-84-617-0193-3

FICHA

Título: Plan Joven de la ciudad de Valencia 2014-2018

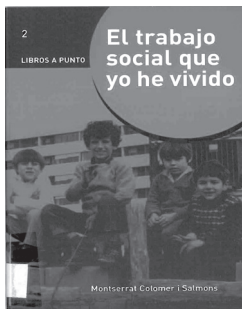
Autor: Ajuntament de València

Editorial: Ajuntament de València. Regidoria de Joventut

Fecha de edición: 2014

Nº de Páginas: 131

FICHA

Título: El trabajo social que yo he vivido

Autora: Montserrat Colomer i Salmons

Editorial: Impulso a la Acción Social

Fecha de edición: 2009

Nº de Páginas: 198

ISBN: 978-84-934987-9-5

Trabajo Social y Servicios Sociales

TARIFAS:

- Suscripción anual: 15€
- Número suelto: 10€

DATOS PERSONALES

APELLIDOS Y NOMBRE: _____

DIRECCIÓN: _____

POBLACIÓN: _____

CÓDIGO POSTAL: _____

E-MAIL: _____

TELÉFONO: _____

N.I.F.: _____

TRANSFERENCIA BANCARIA

A: COLEGIO OFICIAL DE TRABAJO SOCIAL DE VALENCIA

ENTIDAD BANCARIA: BANKIA

NÚMERO DE CUENTA: ES63 2038-6001-25-6000042666

FECHA

FIRMA

ENVIAR ESTE BOLETÍN A:

Colegio Oficial de Trabajo Social de Valencia
C/ Franco Tormo, nº3, bajo izquierda · 46007 Valencia

Gestió, política editorial i de qualitat de la Revista Treball Social i Serveis Socials “Nova”

La Revista Treball Social i Serveis Socials “Nova”, és editada pel Col·legi Oficial de Treball Social de València. Aquesta es publica des de l'any 2010, s'edita a València i es distribueix tant als i les col·legiades de València com als col·legis professionals d'Espanya, Universitats i entitats socials.

El Comitè Editorial està format per persones de reconegut prestigi en l'exercici del Treball Social, al mateix hi ha professionals d'administracions públiques, entitats socials i de la Universitat de València. A més a més del comitè editorial, existeix el comitè assessor científic, els membres del quals pertanyen a diferents entitats públiques i privades, universitats valencianes, de l'estat espanyol i internacionals amb prestigi en l'àmbit del Treball Social, serveis socials i la política social. Així mateix, existeix un consell d'avaluadors i avaluadores externs que, de manera anònima, revisen els articles rebuts per tal de garantir la seva qualitat.

La revista nasqué per a fomentar la transferència de coneixement, la comunicació professional, la recerca i la producció científica en el camp del Treball Social, els serveis socials i la política social, especialment a la Comunitat Valenciana. S'accepten articles fets per professionals, docents i investigadors/es dels àmbits assenyalats, amb la voluntat de gestionar el coneixement existent, fomentant el diàleg entre els diferents àmbits del Treball Social, professionals de l'acció social, docents i investigadors/res.

La revista es regeix pels criteris de qualitat de Latindex, dels que compleix 30 a data 31 d'Agost de 2012, per això, almenys el 40% dels articles (tots els publicats a la secció “A fons”) hauran de ser originals, tècnics, resultats de recerca, articles reflexius, etc. Els articles seran sempre avaluats anònimament per dos avaluadors/es de la revista, que emetran el seu informe i recomanaran la seua publicació sense modificacions, la publicació en modificacions (en aquest cas s'enviarà al autor/a o autors/res per a que les introduïsquen) o la No publicació (en aquest cas no es publicarà). Aquestes avaluacions, amb la identificació de l'avaluador/a, es trobarà arxivat al Col·legi Professional per la seua consideració dels organismes oportuns, però en cap cas es facilitarà la identificació als autors o autores dels articles.

Així mateix, i sempre que s'haja complert el 40% assenyalat anteriorment, es publicaran articles que no responen a les exigències assenyalades, aquests seran avaluats pel comitè editorial i es publicaran a la secció “Pràctica” o a la secció “Lliure”, en cap cas a la secció “A fons”. Dels mateixos també hi existirà fitxa d'avaluació i a tots els efectes seguiran el mateix procediment esmentat anteriorment.

La revista es publica dues vegades a l'any, essent les seves llengües el valencià i el castellà, encara que per decisió del Comitè Editorial es podrà publicar en anglés. En el repositori Roderic de la Universitat de València, en el portal bibliogràfic de Dialnet, en Latindex, en ISOC, en RESH y en ANEP estan disponibles els resum dels articles i els textos complets dels articles de números anteriors. No s'admetrà cap article que no complisca les normes que a continuació s'assenyalen.

normes de publicació

PRESENTACIÓ D'ARTICLES

INDICACIONS GENERALS ALS AUTORS I LES AUTORES

- Els articles de "A fons" tindran una extensió de 5.000 a 7.000 paraules. Per a la secció "Pràctica" i "Secció Lliure" tindran una extensió màxima de 3.000 a 4.000 paraules. El resum tindrà una extensió de 100 a 250 paraules.
- Per a la recensió de llibres l'extensió màxima serà de 2 folis, especificant-se l'autor o l'autora, títol, editorial, lloc, data de publicació de l'obra i ISBN, així com foto escanejada de la portada i dades de qui realitza la ressenya (cognoms, nom i correu electrònic).
- Els articles hauran de presentar-se en document Word.
- Les referències bibliogràfiques es posaran a final del text, seguint l'orde alfabètic. Només es recolliran els autors i les autores expressament citats en el text. Si l'autor o l'autora de l'article ho considera oportú podrà recollir bibliografia recomanada. No excedir 10 referències bibliogràfiques. Es presentarà en el següent format; Cognom/s de l'autor/a en majúscula, nom de l'autor/a en minúscula; any de publicació entre parèntesis seguits de dos punts; títol del llibre subratllat o en cursiva; Editorial; lloc de publicació.
- Les notes dels autors i les autores aniran a peu de pàgina.
- Els articles es presentaran en valencià o castellà. Aquelles persones que el presenten en castellà i desitgen la seua traducció al valencià, aquesta es realitzarà pel comitè de redacció de forma gratuïta.
- Els articles aniran precedits d'un breu resum en valencià o castellà i anglès que no excedisca de les 10 línies.
- Els articles inclouran el títol en valencià o castellà i en anglès.
- S'identificaran les "paraules claus" també en valencià o castellà i anglès per a facilitar la identificació informàtica (un màxim de sis).
- S'inclourà breu ressenya de l'autor o l'autora amb nom, estudis, professió, lloc de treball, així com el correu electrònic amb el seu permís.
- Els treballs presentats han de ser originals, no podran haver sigut publicats amb anterioritat.
- El Comitè de Redacció es reserva el dret de modificar la forma de l'article, el títol, adaptar la bibliografia, etc., així com tot allò que siga precís per una correcta maquetació del mateix.
- El Comitè de Redacció no s'identifica amb el contingut dels articles publicats.

